

Володимир СЕРГІЙЧУК

УКРАЇНЦІ В ІМПЕРІЇ

Ще донедавна нам доводилося чути про українську діаспору лише за межами колишнього Радянського Союзу. Про тих наших земляків, котрих доля закинула в найвіддаленіші куточки Російської, а потім і Радянської імперії, — практично не згадувалось. Сьогодні ж на величезних просторах від Балтики до Чукотки, від Арктики до середньоазіатських пустинь вони самі пробуджуються до національної самосвідомості. Берестейщина і Слобожанщина, Поволжя і Сірий Клин, Сибір і Зелений Клин, Донщина і Малиновий Клин — де тільки немає наших співвітчизників. Розповіді про історію заселення цих регіонів українцями і присвячений черговий випуск «Бібліотеки українця».

УКРАЇНЦІ В ІМПЕРІЇ

Московщина

З самого початку свого існування українське козацтво, взявши на себе надзвичайно важливу роль у боротьбі з кримською ордою, таким чином добивалося зменшення татарських набігів і на землі Московської держави. Але конкретну службу московському престолу запорозьке козацтво починає нести з приходом на дніпровські острови князя Дмитра Івановича Вишневецького, котрий з 1557 року переходить із своїм загоном до Москви. Поряд з його безпосередньою службою Іванові Грозному на Дону, запорозькі козаки продовжують брати активну участь у боротьбі з ордою спільно з московськими стрільцями. Так, 1559 року запорозький старшина «Недригал с козаки» Києвскими и Черкаскими тысячу пятьсот з многими людьми Московскими зодиночившися, подъехавши под панство наше (Кримське ханство. — В. С.), великие шкоды починивши».

Хто ж ці «люди московские»? На Крим приходили й ті, котрі за два роки до того «за Вишневецким Дмитром многих вышло до Москвы... и оттоль на Днепр приходячи шкодят, и до наших городов наворачиваются». Це вже з листа польського короля до кримського хана.

Про подібні походи є свідчення і в наступні роки, зокрема 1568 року. Не переривається цей процес і в 70-х роках XVI ст. І саме на цей період припадають повідомлення про захоплення запорожців до цих походів з боку Івана Грозного. Наприклад, 1575 року в Бахчисараї знали, що російський цар «грамоты днѣпрским казакам писал не по однажды, ходите-де и вы на улусы крымские». Тоді ж татарські розвідники повідомляли, що в май-

бутньому поході на Іслам-Кирмен, який планували запорожці, «А московских казаков (підкреслення мое.— В. С.) будем с ними Днепром — четыре тысячи».

Наступного року ці контакти продовжували розвиватися. Вже взимку Іван Грозний прислав своє посольство на Низ «голове ко князю Богдану к Ружинскому да и к казакам ко всем к днепръским». Як стало відомо кримському хану, посланець обіцяв від імені царя прислати на допомогу запорожцям своїх «казаков», а також «селитру и запас всякой... чтоб де вам приходится однолично на весну на крымские улусы и к Козлеву». В результаті, як відзначив у своєму звіті посланець М'ясоєдов, козаки-запорожці «ялись государю крепко служить».

Усе це відбувалося на території України. Але в боротьбі проти кримської орди Московська держава вже тоді використовувала українських козаків, котрі переходили на постійне прожиття в їх прикордонні міста. Крім кількох сот запорожців князя Байди-Вишневецького, котрі залишилися на постійне прожиття на землях північного сусіда, в його прикордонні з Україною міста переходять пізніше українські козаки, які іменуються «черкасами». В документах того часу можна зустріти цілі реєстри путивльських чи курських черкас, котрі потім направляються нести в степу сторожову службу. Скажімо, 1582 року царською грамотою дозволялося відпустити в поле 45 черкасів.

Тоді ж процес переходу в підданство Московської держави починає набирати розмаху. Наприклад, у травні 1589 року виїхали із Запорожжя на царське ім'я 11 козаків на чолі з отаманом Федором Гороховським.

Але на той час таких українських переселенців ще було обмаль, а тому головну ставку російський уряд робив на запорожців. Тож не дивно, що коли козацький отаман Матвій Федорович, приславши до Москви в липні 1589 року татарського «языка з Казьева улуса», попросив «дать запасы, продукты», оскільки «они де и на Донце едят траву», то відгук був позитивний.

Московщина, зазначав М. Антонович, претендувала на держання Січі в своїй службі, бо, крім того, ще й репрезентувала православну віру. І козацтво всіляко підтримувало ідею зміцнення й розширення Московської держави. Так, 1595—1596 рр. ходили погослки, що зағони Наливайка збиралися прислужитися до неї: «...а многие так говорят, что хотят выехать на имя Его Царского Величества... А итти де и, государь, к тебе ко Государю гетману Наливайку с своими Черкасы на Чернигов или на Смоленск».

Відносини з козацтвом настільки зміцнилися, що 1604 року Борис Годунов уже міг дати обіцянки імператорові Рудольфу схилити запорожців до нового антитурецького походу, оскільки Порта оголосила війну Австрії; до козаків було відправлено посла Івана Солонину з багатими подарунками і зброєю з тим, щоб вони напали на Туреччину і тим самим затримали дальше просування її військ в Австрію.

Але потім на певний період відносини між запорозьким козацтвом і Москвою стали холоднішими, що пов'язувалося з участю його протягом кількох років у походах Речі Посполитої на Москву, в рейдах українських загонів углиб території Московської держави аж до Тихвіна, Холмогор, Архангельська.

Ускладнення настало й після походу 20-тисячного корпусу Сагайдачного на Москву в 1618 році. Як відомо, коли Петро Сагайдачний повертався з Московського походу, то частина його козаків залишилася на території тутешньої держави. Як свідчать документи, «по государеву указу послано из Розряду по городам на житие выходцев черкас, которые остались от Саагдачного в Колуге, 349 человек... В Нижней 100 человек, в Арзамас 21 человек, на Вологду 44 человека, в Пронеск 20 человек, в Шатцкой 50 человек, в Переяславль-Залеской 20 человек, в Ярославль 44 человека, на Коломну 20 человек, в Переяславль-Резанской 30 человек.»

На початку 1619 року 700 українських козаків на чолі з полковником Коншею перейшли на службу до царя. Аби розширити

цю збройну силу, їх направили на постійне прожиття у 18 міст: Коломну, Рязань, Пронськ, Шацьк, Арзамас, Нижній Новгород, Курмиш, Алатар, Темников, Касимов, Казань, Астрахань, Переяслав-Заліський, Кострому, Галич, Ярославль, Вологду і Білозерськ.

З 1626 року українських переселенців царський уряд, як свідчать факти, починає зараховувати на дійсну військову службу, зокрема михайлівських черкас, у «государев полк». Таких у Михайлові виявилось сімдесят чоловік, і всі вони поіменно переводилися на постійну військову службу.

На переговорах у Посольському приказі з польськими послами в квітні—травні 1640 року, царському уряду висувалося звинувачення, що він приймає утікачів з України: «И те изменники засели новые слободы царского величества в степях, а именно на Усерде, да под Ливнами, под Яблоновом, под Навасчдем, подо Мценском, под Осколом под Волюйкою, под Михайловом, под Деуловым, под Гремячим, под Дудинском, под Рыльском, под Курском, под Путивлем, под Севском и под иными старыми городами».

Усього таких переселенців тоді нараховувалося 20 тисяч.

Відповідь Польському приказу була такою: «а в окончательных грамотах обоих государей написано: отдавать на обе стороны полоняников, которые в нынешнюю войну поиманы, а о перебещиках, которые с царского величества стороны в королевского величества сторону перебегают, а с королевского величества стороны в царского величества сторону перебегают, чтоб их на обе стороны отдавать не написано».

Значна кількість українських козаків переходила на царську службу вже після того, як вони побували на Дону. Так, у листопаді 1640 року до Валуйок прибули Григорій Семенов та Мартьянко з чотирма козаками, котрі перед цим «служили четыре годы в Озове».

З таких бувалих воїнів царський уряд намагався формувати стрілецькі частини. Є ві-

домості про взяття 1647 року на цю службу в Москву 34 валуйських черкас на чолі з отаманом Лук'яном Степановим, котрі перед цим були на Дону.

Про кількість українських козаків, які стояли на охороні південних рубежів Московської держави за 1641 рік маємо такі дані. В Усерді їх було: отаман — 1, осавул — 1, десятників і рядових — 194 чоловіки; в Яблонові і на Корочі: отаман — 1, осавул — 1, сотників — 4, десятників і рядових — 453; в Курську — 166. Усього — 1116 чоловік.

Важливо підкреслити й те, що на нових землях козаки намагалися зберігати свої порядки і військові звичаї. Зокрема, за ними залишалося право вибору своєї старшини. Так, кромські українці обрали собі за отамана в 1640 році Лук'яна Филипова. Правда, без дозволу царя місцевий воевода навіть боявся прийняти в нього відставку.

Невдоволення українського населення умовами Зборівського договору 1649 року викликало нову хвилю його еміграції в межі Московської держави, де були готові до цього. Більше того, закликаючи українське козацтво заселяти Дике Поле, московський уряд намагався при цьому розпорошувати його, аби компактне військо не стало якоюсь небезпечною силою у внутрішніх відносинах його держави. Вже, скажімо, 1649 року прикордонним воеводам рекомендувалося козаків жонатих і сімейних відсилати невеликими партіями на службу в «українські» міста від кримської сторони, а одиноких відправляти на Дін, а з боку Литви (тобто північної України.— В. С.) нікого не лишати, щоб не було «соры».

Після Берестецької битви інструкція була такою: «розсилати емігрантів на постійне життя невеличкими партіями, а коли б приходили великими групами — висилати на Волгу, до Симбірська й інших міст, а в прикордонній смузі не лишати.» Більше того, цар пропонував тоді гетьманові замість прийняти під свою оборону й подання допомоги в боротьбі проти Речі Посполитої — перейти з усім Військом Запорозьким на Московську

територію й оселитися на Дону поряд з Військом Донським.

Процес переселення особливо набуває великого розмаху після Переяславської ради. У березні 1654 року на заклик прикордонної адміністрації в містечко Чернавськ прибули «будинки черкаси по отписке Григорья Ко-раулова» — «сто человек з жонами из детьми, да которых в росписи имян нет и тех государь будников объявилось на смотре сорок восемь человек».

Запрошуючи «лутчих людей», тобто кваліфікованих спеціалістів, російська адміністрація вимагала від них, аби вони переходили на нове місце, «со всем, что у них есть, с лошадыми и с коровы».

А в часи гетьманування Юрія Хмельницького чимало українців потрапляють до Москви вже не з своєї волі — в кайданах. Одними з перших політичних в'язнів Москви стали родичі колишнього гетьмана Виговського, котрий відмовився підписати нові кабальні статті Олексія Михайловича, та полковник Іван Нечай, зять Богдана Хмельницького. Як і братам Виговського, також козацьким старшинам, Нечаю пред'являлося звинувачення, що він був полковником білоруським, приводив місцеве населення до присяги козацтву.

Полковник Данило Виговський, наказний козацький гетьман у спільному поході 1655 року на Польщу, котрому московський военачальник Петро Потьомкін не давав приводити до присяги Богдану Хмельницькому українське населення Холмщини, Москви так і не побачив: «отъехал от Калуги 10 верст, он умер, и мы велели погresti его в селе Горнем». Так оповідається в московській реляції.

А опісля долю братів Виговських та Івана Нечая розділили ще багато козацьких старшин. До Москви був спочатку відправлений і Петро Дорошенко, гетьман Правобережної України, і гетьмани Лівобережної — Дем'ян Многогрішний та його наступник Іван Самойлович з сином Яковом. Потім останніх чекав далекий Сибір.

З початком Північної війни надходить на-

каз від Петра I: «...гетьману черкасскому с 8000 конных и с 10.000 пехотных быть в Пскове, которые всегда будут готовы к походу». Скільки їх, наших славних козацьких предків, поклали там свої голови в ім'я «прорубування вікна» в Європу для Петра I. Того прорубування, котре водночас закривало ті віконця, за висловом Івана Франка, через які світло науки лилося на Україну із Європи.

А скільки українські козаки, воюючи в далекій Прибалтиці за інтереси майбутньої імперії, зазнали знущань з боку її армії. Доходило до того, що й наказного гетьмана Дмитра Горленка російські солдати стягували з коня.

А що вже творив Петро I та його посіпаки з мазепинцями після переходу українського гетьмана на бік Карла XII восени 1708 року. Заливши Україну кров'ю, піднявши до небес крики болю і плачу під час знищення Батурина, оргій у Глухові, Ромнах, Лебедині, Охтирці, цей тиран продовжував переслідувати соратників Мазепи і після Полтавської битви. Зразком його «милості» може бути ось такий тодішній наказ:

«...Гетьману Івану Ільичу Скоропадському, войску Запорожскому наше царское величества милостивое слово.

Указали, мы, великий государь, изменниковъ бывшихъ наперед сего в генеральной старине Василя Чуйкевича, Дмитра Максимовича, да полковников мДитра Зеленского, Юрья Кожуховского, Якова Покотыла, канцеляриста Григорья и казака Антона Гамалея, которіе било довелись за свои дела смертной казни послать в сылку на вечное житье Чуйкевича, Зеленского, канцеляриста и казака, в Сибирь. Максимовича, Кожуховского, Покотыла к городу Архангельскому, с женами ихъ из детьми, и тебе нашего царского величества подданому войска Запорожского обоихъ стороны Днепра гетману Ивану Ильичу, техъ вышеписанныхъ изменников, жен и детей для той сылки прислать к Москве в приказе Малоросіи за караулом».

Тих, хто повірив обіцянкам і повернувся

із еміграції,— Дмитро Горленко, брати Ломиковські, Максим Самойлович, Антон Антонович,— відправив з України до Москви, на довгоче заслання, де вони животіли в злиднях.

А таких, як генеральний осавул Андрій Войнаровський, полтавський полковник Григорій Герцик, викрадав з території чужих держав і, помучивши в казематах Петропавлівської фортеці, відправляв у північні краї. В яких умовах доводилося їм там бути, наглядним прикладом для нас є доля пізнішого в'язня Соловків Петра Калнишевського, останнього кошового отамана Запорозької Січі.

Звичайно, не всі українці, що потрапляли до Московщини, сиділи під вартою. Така доля випадала в першу чергу тим, хто відкрито виступав проти жорстокої тиранії московських правителів. Інші, хто змушений був миритися, працював на розквіт Російської імперії.

І це справді так, бо, скажімо, 1709 року, добившись скорочення учнів Києво-Могилянської академії з 2000 до 161, Петро I змушує кращі просвітницькі сили України виїжджати до Москви. І вони невдовзі починають відігравати чи не головну роль у розвитку культурного й духовного життя Російської держави.

Так, Стефан Яворський став митрополитом Рязанським, «місцєблюстителем» патріаршого престолу, президентом Святійшого синоду; ректор Київської академії Феофан Прокопович, заступником президента Святійшого Синоду і автором «Духовного Регламенту» — трактату, що узаконив владу царя над церквою. Він був також автором й іншого трактату: «Правда воли монаршей», який став підвалиною російського самодержавства.

До речі, багато керівних посад у Синоді обіймали саме українці (1721 р. з 11 членів — 5 українців, у тому числі президент і віце-президенти; 1746 з 8 членів — 6 українців; 1751 — з 10 членів — 9 українців). Був час, коли всі єпископські кафедри займали тільки вони, водночас сприяючи поширенню освіти в Росії, засновуючи семінарії та шко-

ли. Зокрема, Гаврило Бужанський був проректором Слов'яно-греко-латинської академії в Москві (ректорами до 1757 р., проректорами — до 1753 року тут були виключно українці). Сильвестр Головацький — ректором Казанської колегії, Варлаам Ієницький заснував семінарії в Суздалі, Пскові, Коломні, Астрахані, Вельямін Пуцек-Григорович та Іларіон Рогалевський заклали підвалини Казанської Духовної кадемії. Амвросій Юшкевич, майбутній президент Синоду, заснував Новгородську семінарію, Гедеон Вишневський — Слов'яно-латинську школу в Смоленську і школи в Дорогобужі, Рильську, Білій, Вязьмі, Лаврентій Горка — семінарію у Вятці, Герман Концевич — Слов'яно-латинську школу в Холмогорах, Арсеній Моцієвич — семінарію в Ярославлі, Сарацион Латушевич — у Володимирі, Кирило Флоринський — у Троїцько-Сергієвому Посаді, єписком Іркутський Інокентій Кульчицький — три школи для монголів, інший єпископ Іркутський Інокентій Нерунович навертав на православ'я тунгусів, Філофей Лещинський — місіонер серед камчадалів... За даними дореволюційного дослідника К. В. Харламповича, зі 127 архієреїв, які в 1700—1762 роках обіймали російські кафедри, 70 було українців, 47 росіян, 3 греки, 3 румуни, 2 серби і 2 грузини, п'ять українців були митрополитами; Дмитрій Ростовський, Іосааф Білгородський, Інокентій Іркутський були канонізовані як святі. У цей же період, наприклад, 1758 року на 10 незайнятих кафедр призначили 9 українців і 1 росіянина.

До речі, за словами О. Брюкнера, цей український вплив європеїзував Москву. А сам Петро I змушений був в одному із своїх листів до Мазепи визнати, що народ український «умен, но мы можем быти от етого не в авантаже».

Адже, дбаючи про розквіт Російської імперії, ці представники українського народу не тільки самі себе асимілювали, а й навчали скрізь своїх співвітчизників саме російської грамоти, і боже слово доносили їм також не рідною мовою. А тому, як правило,

вихідців з України на величезних просторах Російської імперії іменують не інакше як «русскими», бо української мови «не было, нет и быть не может».

Тобто сталося те, чого добивалися ще Петро I, забороняючи 1720 року друкувати церковні книжки українською мовою, і Катерина II, ось так наставляючи 1764 року президента сенату і міністра юстиції Вяземського: «Треба (документ цей — В. С.) знищити. Думка, що вони (малороси — В. С.) є нація абсолютно відмінна від нашої — аморальна. Боріться з їхніми фальшивими і непристойними ідеями. Малоросія, Лівонія, і Фінляндія — суть провінції, які управляються своїми власними законами, що були їм забезпечені, було б дуже нетактовно скасувати їх всі одразу, було б більше помилкою, я сказала б справжньою глупотою, називати їх чужинцями і поводитися із ними, як з такими... треба змусити їх делікатним способом зрусифікуватися».

Тому й не дивно, що в переписах 1897 року не скрізь фіксуються українці. Навіть у здавалося б, академічній праці Д. Л. Золотарьова «Этнический состав населения Сев. Зап. области и Карельской АССР» (Л.: Изд-во АН СССР, 1926 г.) не знайшлося окремого рядка для українців, хоч детально описуються поляки, німці, євреї, а також лєнінградські фіни, карели, ести, вєси, іжори — тобто представники тих племен, що населяли територію нинішньої європейської Росії до завоювання її київськими князями. Українців згадує цей автор лише в такому контексті: «Русское население, включая и украинцев, живущих в очень небольшом количестве лишь в городах области». А скільки їх залишалося — відповіді немає.

Сумнівними видавалися дані перепису 1926 року щодо українців у Московщині вже тоді. Так, це переконливо доводив В. Садовський, аналізуючи кількість українців у Центрально-Просисловому (41,3 тис.), Вятському (0,6 тис.), Північному (0,7 тис.) та Ленінградсько-Карельському (15,6 тис.) районах, наводить й іншу статистику: вихідців тут з

України на цей час було зареєстровано відповідно 121,6 тисячі, 1,2 тис., 1,5 тис., 44,3 тисячі чоловік.

Можемо з певністю твердити, що приріст українського населення в Росії, особливо в її північних районах надто різко збільшився з кінця 20-х років, коли на північ посунули ешелони з так званими розкуркуленими, тобто заможними селянами. Мільйони українців опинилися в холодних краях аж до суворого океану. Їм також переписували паспорти на російський лад.

А хто рив Біломорканал? А хто споруджував ударні будівлі п'ятирічок від Ладоги до Уралу? Чимало їх у самій Москві, де створено товариство «Славутич», очолюване Павлом Поповичем. Воно пробує відродити своє національне життя тут. Бо вже понад п'ятдесят років воно навіть і не тліло.

Ось як описувала задоволення культурних потреб українців у Москві в 30-і роки «Комсомольская правда» в статті «Садовники национальной клюквы»: «В Москве 70 000 украинцев, из них 10 000 рабочих. И 4 комнаты на всех — украинский клуб».

Посетителям, впрочем, не тесно в нем: посетителей строгая норма — 50 человек на вечер. Массами в украинском клубе собиращься строго воспрещается.

5 раз в течение 5-ти лет АОМС закрывал клуб из-за опасности его в пожарном отношении — к этому привыкли, как можно привыкнуть к изнурительной лихорадке. Кончилось тем, что зав. клубом выдал милиции ПОДПИСКУ В ТОМ, В КЛУБЕ НЕ БУДЕТ СОБИРАТЬСЯ БОЛЕЕ 50 ЧЕЛОВЕК. Так опасность человеческих жертв и ... клубной работы была стараниями АОМС благополучно и гениально предотвращена.

Впрочем, в нацмене МК ВКП(б) искренне удивляются: разве украинская культура существует?

Зав.нацменотделом т. Гончаровская протесто возмущена: Как, разве клуб еще существует, спрашивает она зав. укрклубом, пришедшего к ней. Но ведь мы вас ликвидировали. Вы не имеете права существовать.

Тов. Гончаровская просто возмущена тем, что в укрклубе, ликвидированном ее попечением несколько лет назад, ничего об этом не знают, а она, этот клуб ликвидировавшая, ничего не знает о том, что он все-же существует.

— НУ ЗАЧЕМ ВАМ КЛУБ, — говорит она, — ведь все украинцы понимают по-русски. Вот вы пришли ко мне. Знаете, без комплиментов, вы отлично говорите по-русски. Бросьте, какая там украинская культура. Все по-русски понимают, а в русские клубы идти не хотят...»

І так було до недавнього часу. І українці мовчки згинали голови. Особливим поштовхом до прозріння їх послужив минулорічний серпневий путч.

Ось що пише нам земляк з Мурманська Олександр Власюк: «Ці кілька днів стали історичними. Ми всі разом відчули смертельну небезпеку, і я дуже щасливий і радий, що козацький вільний дух українців в такий час озвався в наших серцях. Невимовно радісно було бачити в репортажах з Москви танк під синьо-жовтим прапором, який стояв у обороні Білого Дому. У Мурманську ми теж у перший же день путчу були з хлопцями на площі на мітингу, і наш національний синьо-жовтий стяг майорів поруч з російським. Можливо, уперше за всю історію наших взаємин нас і нашу символіку вітали з радістю і повагою і ми замість злобного сичання «бандеровці-націоналісти» чули привітне «браття».

Де тільки немає на Московщині українців! Але особливо їхня діяльність пов'язується з Північною Пальмірою — Санкт-Петербургом.

Санкт-Петербург

Українці з'являються на берегах Неви одразу ж після закладення в її гирлі нової столиці. Недарма будівництво Санкт-Петербурга в неймовірно важких кліматичних умовах пов'язується з тим, що це місто поставлено на козацьких кістках. Багато українців встелили своїми кістками й ті численні канали, що прокладалися як у Петербурзі, так і до-вкола нього. Особливо багато гірких споми-

нів пов'язуються з Ладозьким каналом, розпочинаючи спорудження якого в 1718 році, Петро I власноручно накладає таку резолюцію: «К сему употребить украинцев».

Спочатку українське козацтво відмовлялося йти на Ладогу, посилаючись на те, що значна частина людей зайняті на ритті каналу між Волгою і Доном, де також було несолодко. Але на початку лютого 1721 року гетьман Скоропадський змушений був на наказ Петра I вислати на будівництво Ладозького каналу 20 тисяч козаків під проводом чернігівського полковника Павла Полуботка, генерального хорунжого Івана Сулими та лубенського полковника Андрія Марковича.

Ось як описує цей перший перехід до Петербурга кременчуцький сотник Іляшенків: «Поки йшли ми через українські міста, то нас скрізь пускали на нічліг у великі морози, волам і коням нашим давали сіна й соломи. Але так було тільки до Сівська, від Сівська вже почалася велика нужда і для нас, і для нашої худоби. Нас нікуди не пускали на ночівлю, сіна й соломи не тільки ніде було взяти (як людям служебним у поході), але навіть і купити за звичайну ціну не можна було. Ми примушені були ночувати на вулицях у великі морози без притулку. Коні й воли по-охлявали без корму... Від Гомеля довелось йти пішки глибокими снігами, а харч, узятий з дому, нести на плечах, щоб полегшити підводи, доводилося допомагати й обозові — тягнуть його шлеями разом з хворими».

Цей перехід тривав кілька місяців. І багато козаків так уже й не побачили невських берегів. Ті, котрим це пощастило, змушені були каторжно працювати у важкому кліматі при поганих харчах. Доводилося, крім копання самого каналу, постійно відводити ті багністі потоки, що сунули в нього, лагодити його та перегачувати. А для цього слід було носити болотистими верстами на своїх плечах дошки, палі, хмиз. І в суботу, і в неділю, і в святкові дні та ще й з хамським ставленням російських офіцерів, котрі давали досить часто волю й рукам.

Великі втрати були і під час повороту до рідної домівки: холод, хвороби, голод (праця залишалася неоплаченою) косили козацькі ряди. Тож і не зовсім випадково, що з цього першого походу на Україні не дорахувалися трьох з кожних десяти...

Подібна страшна статистика спостерігається і пізніше, коли особливих втрат зазнав Гадяцький полк.

А в цей час у застінках Петропавлівської фортеці мучили наказного гетьмана Павла Полуботка, який гордо кинув в обличчя сатрапу: «за невинне страждання моє і моїх земляків будемо судитися у спільного і нелице мірного судді, Бога нашого, скоро станемо перед ним і він розсудить Петра з Павлом.

Заступаючись за вітчизну, я не боюся ні кайданів, ні тюрми, і для мене краще найгіршою смертю умерти, як дивитися на загальну гибель моїх земляків».

Не всі земляки Полуботка загинули. Одні боронили на рідній землі, інші своїм талантом засвідчували життєдайні сили України перебуваючи на службі в російській столиці. І сьогодні їхні імена повертаються Батьківщині. Бортнянський, Березовський, Ведель, Гоголь, Остроградський... «Великие русские музыканты, письменники, вчені...

Про них, як і про інших українців, не згадувалося в переписах Петербурга. Скажімо за переписом 10 грудня 1869 року їх взагалі не існує, хоч серед жителів Північної Пальмири називаються вихідці з українських губерній. У той же час, коли не згадано жодного українця, перепис називає фінів, карелів, чухонців, мордву, черемисів, чувашів, ветяків, зирян, а також 17 словаків, 3 сербо-хорватів, 14 румунів, 27 турків...

Подібний підхід до наших співвітчизників був і під час перепису 1897 року. Але ж українці жили в Петербурзі, творили, обіймали високі посади, і не всі забували рідний край.

Перед російською революцією 1917 року зазначав Сергій Жук, один з відомих українських тогочасних патріотів, столиця царської імперії мала щонайменше стотисячну українську колонію. За свідченням цього автора,

Петербурзі тоді працювала значна кількість українських громадських організацій. Найбільш авторитетними серед них були: «Благотворительное общество издания дешевых и общепользных книг для малорусского народа», засноване Данилом Мордовцем у 1898 році, «Общество Т. Г. Шевченко для вспомоществования студентам, уроженцам южно-русского края», очолюване етнографом і антропологом Хведором Вовком, українським клубом «Громада» керував адвокат М. Корчинський, а Сергій Жук — «Українським Літературно-Художнім Товариством», було своє видавництво «Нашим дітям», українська книгарня, а також Український лазарет, що виник з початку першої світової війни. У кожному вузі Петербурга, як правило, існувало українське земляцтво.

Крім того, в столиці Російської імперії тоді діяли і організації українських партій: соціалістів-федералістів, соціал-демократична робітничка, соціалістів-революціонерів. Після перемоги лютневої революції організовується «Українська Національна Рада» на чолі з О. Лотоцьким, згодом — «Рада Українських організацій у Петрограді», «Українське Жіноче Коло», «Український політичний клуб», «Спілка українських урядовців» тощо. Особливого ж значення набуло створення «Української Військової Ради в Петрограді», в якій голоували Є. Неронович і Ф. Полонський, вона згодом трансформується в «Український Революційний Штаб», де чільні місця посідають М. Байздренко та С. Жук. Поява цієї організації в Північній Пальмирі була не випадковою — тут відбувала військову службу велика маса українського вояцтва, починаючи вже з царської гвардії. Багато українців було в гвардійських полках — Волинському, Семенівському, Ізмайловському, Литовському, Павлівському, котрі завдяки активній агітації українських організацій перейшли на бік революції.

У цей переломний період історії надзвичайно важлива роль українців у подіях дала можливість нашим землякам у місті на Неві заявити про себе гучними маніфестаціями, що

засвідчили про консолідацію різних національно-політичних організацій. Першим таким масовим заходом було вшанування пам'яті Тараса Шевченка в присутності представників різних національностей.

Петроградський Український Військовий Революційний штаб у ті часи намагався добитися передислокації армійських частин, які розміщувалися навколо Петрограда, на кордони України. Зокрема, штаб 12-ї армії підтверджував телеграмою, що 150 тисяч українського війська можна негайно пересунути для прикриття кордонів України, однак Центральна Рада, тоді ще не навчена гірким досвідом, зайняла очікувальну позицію.

Навесні 1917 року, коли Тимчасовий уряд усіяло зволював із визнанням Центральної Ради і автономії України, петроградські солдати-українці влаштували грандіозну демонстрацію без зброї. Тисячі й тисячі їх розтяглися на кілька кілометрів під національними прапорами. Їхніх делегатів змушений був прийняти військовий міністр Якубович. Вимоги українських солдат, що становили реальну збройну силу, змусили Тимчасовий уряд того ж дня послати трьох своїх міністрів — Керенського, Церетелі, Терещенка — до Києва на переговори з Центральною радою, а військовий міністр Якубович погодився на формування українських національних частин.

Після цього Український Військовий Революційний Штаб почав створювати з солдатів-українців спеціальні полки, що мали вирушати до Києва для захисту Української Центральної ради та діючого при ній Генерального Військового Комітету. За короткий час їх було організовано чотири: імені Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Костя Гордієнка і Тараса Шевченка — кожен по чотири тисячі чоловік, а також батарею важкої артилерії, кулеметні роти, різні технічні частини тощо. Після того, як на площі перед Ісаакіївським собором вони відбули парад і після молебня присягнули на вірність Україні, виїхали з усім спорядженням на Україну.

Але затим — жовтневий більшовицький переворот. І невдовзі більшовики зупинили ук-

раїнські транспорти з технічними частинами, бо виник конфлікт між Раднаркомом Росії та Центральною радою. Петроградський уряд не тільки блокував виїзд українських частин на Україну, він також відмовився повертати на батьківщину козацькі клейноди, хоч уже з приводу цього був виданий і опублікований спеціальний наказ за підписом Сталіна. Коли делегація петроградських українців, за дорученням Центральної ради в друге звернулася до Сталіна, то він, попросивши показати підписаний ним документ, узяв його, розірвав на очах присутніх, пояснивши: «Світ довідався про те, що кривду, вчинену українському народові, виправлено, а де перебуватимуть ті цінності — немає ніякого значення».

Водночас з цією подією в Петрограді було розгромлено більшовиками Український Військовий Революційний Штаб. Очі Шевченка на картині Трутовського, що зберігалася тут, були викототі багнетами, бібліотеку української літератури — спалено. Крім того, українських старшин Омельченка й Удовиченка заарештували в Смольному й посадили в Петропавлівську фортецю.

Однак, незважаючи на це, члени Українського Штабу продовжували діяти в Петрограді, перейшовши на напівлегальне становище, й одержуючи підтримку з боку своїх же українців, що входили до керівних органів Петроградської Ради, зокрема Василюка. Українські солдати, які поверталися з фронту через Петроград, могли одержати перепустки тільки в цьому штабі. Він також видавав охоронні грамоти на майно українських громадян, намагався звільнити їх з уже більшовицьких тюрем.

На думку вже згадуваного Сергія Жука, і напередодні, і під час лютневої революції, та й потім український Петербург своєю підпільною працею відіграв поважну, а може й вирішальну роль у зміні політичного режиму в Росії.

Своїми зв'язками з організаціями інших поневолених народів царської Росії, своїми масовими прилюдними виступами (маніфестаціями, парастасами тощо), своїми зв'язками

з військовими частинами і, навіть, арміями. що складалися з українців, мав поважну силу і міг мати вирішальний вплив на тогочасні події.

Своєю працею в царині організації українських військових частин, а найголовніше — у справі визнання УЦРади «Российским Временным Правительством» (військова демонстрація, ультиматум) і, особливо, на фоні міжнародних відносин, український, Петербург не тільки показував, якими шляхами треба йти в справі створення Української Суверенної держави, а й сам значною мірою спричинився до створення тієї держави.

Не його вина, коли проводирі на Україні часто не гаразд розуміли ситуацію, не слухали добрих порад і попереджали бурхливі події тогочасного життя».

У двадцятих роках, коли уряд Радянської України пробував допомогти українському життю в СРСР, захопила ця хвиля й Ленінград. Зокрема, ухвалена 16 серпня 1929 року постанова НКО УСРР «Про український драматичний театр у Ленінграді» засвідчувала:

«1. Прийняти до відома, що за ініціативою Українського земляцтва в місті Ленінграді організований організаційний комітет «Українського драматичного театру в Ленінграді» і що та ініціатива підтримана відповідними постановами — Українського земляцтва, студентських українських мас, зборами Будинку освіти, яким повідомляється, що «Головмистецтво РСФРР, як то свідчить лист від 10.8.— НКО РСФРР, ч. 6310 до Оргкомітету Українського драматичного театру в Ленінграді, яким повідомляється, що «Головмистецтво НКО РСФРР повідомляє, що питання про включення театру субсидії (в сумі 40.000 карб.) передбачено Головмистецтвом РСФРР в кошторисі, але фіксувати точно су-

2. Відзначити, що база для театру є, оскільки студентів і робітників у місті Ленінграді більше 30.000 українців, і, крім того, є значна кількість червонофлотців, а також, що Головмистецтво РСФРР, як то свідчить лист від 10.8.— НКО РСФРР, ч. 6310 до Оргкомітету Українського драматичного театру в Ленінграді, яким повідомляється, що «Головмистецтво НКО РСФРР повідомляє, що питання про включення театру субсидії (в сумі 40.000 карб.) передбачено Головмистецтвом РСФРР в кошторисі, але фіксувати точно су-

му, що має бути відпущена, є неможливе до остаточного затвердження кошторису».

3. Приймаючи до уваги, що Головмистецтво НКО РСФРР листом від 12.8.1929 р. 6310 за підписом виконуючого обов'язки застнач Головмистецтва НКО РСФРР тов. Пікеля звернувся до Головмистецтва УСРР, де, повідомляючи, що Головмистецтво РСФРР приступає до організації Українського драматичного театру в Ленінграді, який у своєму репертуарі мусить відбивати пролетарські тенденції сучасної української культури, прохає Головмистецтво УСРР прийти на допомогу Організаційному комітету Ленінградського українського драматичного театру в підборі художньо-керуючого складу та репертуару для того театру.

4. Приймаючи до уваги, що організація Ленінградського українського театру має певне політичне значення, як також має певне політичне значення для розвитку української культури, зокрема серед українців РСФРР,— визнати за конче потрібне, щоб НКО УСРР через Управління мистецтв оказав всіляку допомогу Комітетові українського драматичного театру в Ленінграді, а також щодо підбору художньо-керівного складу та репертуару того театру, як і всякої іншої допомоги тому театрові.

5. Пропонувати Управлінню мистецтв розглянути ту справу й практичні заходи тієї допомоги, погодивши те питання з головою Організаційного комітету Українського земляцтва в Ленінграді тов. Андрейченком».

Сьогодні українці Санкт-Петербурга починають відроджувати свою національну культуру: з'явилася рідна школа при духовному закладі, збираються кошти на побудову пам'ятника Тарасові Шевченку...

Слобожанщина

Серед мільйонів українців, які проживають сьогодні за межами своєї Батьківщини, значна частина мешкає в східних районах Слобожанщини, що входить до складу Курської, Белгородської, Воронезької та Ростовської областей Російської Федерації. Позбавлення

можливості вчити своїх дітей рідною мовою в школах, відсутність місцевих українських газет і журналів, радіомовлення, закладів культури, вузів спричинилося до майже суцільної русифікації населення цих регіонів. Це — результат успішного трансформування великодержавної політики російського царизму в так звану ленінську національну політику на практиці.

Першопрохідцем у цих місцях, на наш погляд, необхідно назвати українського князя Дмитра Івановича Вишневецького, котрий уже 1559 року поставив тут заслін безкарним грабіжницьким походам орди на землі Московської держави. Це саме його з козаками-запорожцями «месяца февраля отпустил царь и великий князь воеводу своего князя Дмитрия Ивановича Вишневецкого на Донец, а велел ему приходити на Крымские улусы, суда поделав...». І саме тут, на території майбутньої Слобожанщини, відбуваються його перші сутички з ордою: «побили крымцов на Яйдаре близко Азова; было их полтретьяста человек, а хотели ити под казанские места войною... Да шел Мишка Черкашенин ко князю Дмитрею же и побили крымцев вверх Донца Северского и четырех языков крымских ко государю прислал».

Використання українського козацтва на цих землях в інтересах Москви відбувається і пізніше. 1589 року прийшли на Донець запорожці на чолі з отаманом Матвієм Федоровичем. Тоді ж тут діяли черкаські отамани Яків Лисий, Агей Мартинович. А 1593 року «велено черкасам запорожским гетману Криштопу Косицкому и всем атаманам и черкасам быть на Донце на шляхах и за царем итти... промышляти» проти кримських татар.

Тобто, вже в другій половині XVI ст. українське козацтво бере фактично діяльну участь не тільки в захисті Дикого Поля від татарських набігів, а й в освоєнні цієї території, створюючи тут спершу тимчасові укріплення, які потім перетворюватимуться в постійні пункти колонізації. Зокрема, 1599 року Валуїки заселяють «лутчими черкасами», котрі вже прижилися в Осколі.

Москва регулярно продовжувала виплачувати жалування українським козакам, бо на цей час південні рубежі держави продовжували залишатися по суті мало захищеними. Звичайно, не могли забезпечити повністю оборону кордонів і ті поселення на межі Дикого Поля, в яких переважали вихідці з України. У зв'язку з цим російський уряд послав своїх представників до Черкас за допомогою проти очікуваного походу кримської орди. І треба сказати, що українське козацтво відгукнулося. З розповідей російських посланців довідуємося: «...в городе в Черкасах были и сказывали де им запорожские черкасы Иван Иржищевской с товарищи, что в нынешнем де государь во 144-м (1636 — В. С.) перед Благовещенье днем пошло де их запорожских казаков из литовских городов к Белу городу под татарской шлях о дву конь тысячи з две для тово ведома де им учинилось от их сторож, что татаровя де идут в Московское государство войною многие люди».

Переселенцям, крім боротьби з татарами, доручалося також не допускати проходу «воровских людей», котрі приводилися польськими прикордонними шляхтичами. Так, у квітні 1640 року чугуївські козаки на чолі з Яцьком Остряницею (из сотни по два человека) побили розбійників шляхтича Русановича з Балаклії.

Важливу роль відігравали українці і в забезпеченні російської армії боеприпасами, зокрема селітрою, яка необхідна була для виготовлення пороху. В грудні 1638 року Михайло Федорович видав спеціальну грамоту, якою белгородському воеводі П. Пожарському доручалося «бирючем прокликать в торговые дни не по один день: которые белгородцы и черкасы умеют варить селитру, и те б нам послужили в Белгороде, и в Белгородском уезде и на Чугуеве для селитряного варенья места отыскивали, и ты б тех людей допросил подлинно, в которых местах и далеко-ль от Белгорода и от Чугуева кому селитру варить, и как кому где для селитряного варенья строятся, и как кому в кото-

ром месте от воинских людей оберегаться, и по колько пуд селитры, кто с которой варницы в нашу казну учнет давать, и в какую цену, и с которого срока кто в которых местах учнет варить селитру?».

Заклики до українців виготовляти селитру зустрічаємо в документах і пізніше. Так, 1647 року це доручалося брянському воеводі Звенигородському.

До тих переселенців, які перейшли з гетьманом Яцьком Остряницею за польський рубіж, з початком 1640 року до Чугуєва з'являється ще 46 українських родин, і місцевий воевода П. Щетинін їм «указал служить государеву службу».

Ця служба, звичайно, передусім передбачала охорону від татар. І такі дії українців на чолі з гетьманом Яцьком Остряницею та сотниками Гаврилом Розою, Онопрієм Поповим, Богданом Матюшенком, Прокопом Безпанцевим, Дем'яном Бутом, Гаврилом Гавронським та Іваном Службистовим бачимо в останні дні травня 1640 року. «На Муравської Сокме на Вилках» зійшлися вони з п'ятьма тисячами кримських татар, котрі поверталися з Русі і побили їх у кривавому бою.

Царський уряд розселяв і тих козаків, котрі вже раніше поселилися на неосвоєних землях. Так, у січні 1640 року воронезькому воеводі Вельямінову доручалося дати 140 «воронежским черкасам наше хлебное жалованье всем на лицо с порукою, что им в селе в Костенках на вечное житье строитца и указную свою землю пахать и хлеб сеять».

Такі дії царської адміністрації не завжди знаходили підтримку українських козаків. Скажімо, коли чугуєвський воевода П. Щетинін вибрав «ис черкас на смотре в станичную службу», то говорили «сотники Гаврила Россоха да сотник Онопрей Попов з большим шюмом, что я (Щетинин — В. В.) у них избираю в станицу добрых людей, а их разрозниваю волю... нас черкас в станицы пишешь неволею, мы де неволю служить не охочи».

1647 року в «прибавку казачьему войску» на Дон, зокрема, з Оскола прибули: «Олеш-

ка Иванов Мошкин, Мишка Яковлев Черкашенин, Левка Михайлов сын Черкашенин, Ивашко Прокофьев сын Черкашенин, Лукашка Абрамов сын Черкашенин, Васько Селуянов сын Крывонос, Ивашко Васильев сын Капустки, Макарко Родионов сын Крывонос...». З Путивля дісталися: «Ондрюшка Черниговец, Куприн Черкасов». Крім того, були й «черкасы без записей»: десятник Лазарь Жиляев, Савинко Затолокин, Молофей Затолокин, Антонко Лобынцов, Иван Зеленский...». Жалування дано 80 черкасам по 3 карбованці, а 20 — по 4.

Уже цей перелік прізвищ з російських документів дає підставу говорити про те, хто ж насправді заселяв Слобожанщину.

Треба сказати, що в багатьох випадках для московських воевод було несподіванкою розселення українських ухадників на тих землях, які вони вважали неосвоєними. Так, коли 1646 року князь Хилков приїхав в урочище Валки, щоб оглянути, де краще збудувати новий город, до нього з'явилося кілька українців-пасічників, що жили по своїх пасіках на Мжі й інших річках. Вони розповіли, що в згаданій місцевості, тобто поблизу Валок, таких пасік буде з 150 і що на кожній з них живе, як правило, по 5—6 чоловік.

Проведене московськими урядниками слідство засвідчило, що в навколишній місцевості «литовские люди» побудували пасіки на річках Братениці, Рабині, Мерлу, Мерчику — всього більш як триста. І як тільки «черкасів» спробували виселити — вони пригрозили, взявшись до зброї: «и городу Можевскому и караульному не стоятъ».

Москві не завжди вдавалося розпорозувати українське козацтво, бо бачимо, як компактно оселилися чернігівські козаки 1652 року на берегах Тихої Сосни, утворюючи таким чином Острогозький полк. Подібне було і з заселенням усїєї Слобідської України, де утворюються з українського козацтва Сумський, Охтирський, Харківський та Ізюмський полки.

Треба сказати, що Богдан Хмельницький, і особливо це проявляється в останні роки

його життя, був противником переходу козацтва на службу московського царя. Так навесні 1656 року він навіть збирався, за словами І. Виговського, йти на Слобожанщину, аби тих «козаків», що порозходилися з козацьких городів та оселилися понад Пселом... половину вирубати, а решту взяти з собою; з того йому ще прибуде військо — з тисяч десять або й більше».

Протягом тривалого часу українське козацтво, як бачимо, відіграло важливу роль не тільки в обороні південних рубежів Московської держави, але й в освоєнні для неї нових територій. Саме завдяки українському козацтву свої кордони від Путівля, де вони були в середині XVI ст., Москва змогла про-сунути на південь на середину XVII ст. аж до Вольностей Війська Запорозького.

Хто освоював Слобожанщину, наглядно свідчить перепис Харкова 1655 року: тоді тут мешкало 587 сімей — і всі козацькі.

І коли в період «Руїни» царська адміністрація починає по-справжньому колонізувати Лівобережну Україну, розриваючи тісні відносини Гетьманщини із Слобожанщиною, то її козацька старшина прагне протистояти цьому процесові досить своєрідними методами — починає скуповувати землі, захоплені тут московськими людьми. Так, землі Славгородка закупив 1686 р. охтирський полковник Іван Перехрест. Землі с. Пушкарського біля Краснопілля поскуповував у дітей боярських сумський полковник Герасим Кондратьєв. Землі самого Краснопілля купили в дітей боярських козаки-українці, що поволі заселяли місто. До козацьких рук переходять тоді землі Охтирки, Недригайлова тощо.

Українська колонізація прикордонних земель Московської держави, заселених колись «черкасами», посилюється з початком гетьманства Івана Мазепи. Підтримуємо шановного професора Олександра Оглобліна, що це була свідомо колонізація гетьмана та його однодумців — у Путівльському, Рильському, Сівському та Козельському повітах шляхом «пожалувань», «скупки», «заїмок» тощо. Тільки Мазепа мав 49 сіл, селищ і слобід, в яких

рахувалося 5136 селянських і 968 дворів так званих «вольних черкас».

Треба сказати, що цю політику Мазепи досить швидко зрозумів Петро I, а тому все робив, аби перешкодити економічному зближенню Слобожанщини з Лівобережною Україною, не допустити нової хвилі українців на неосвоєні землі.

Так, коли, повертаючись з другого Азовського походу, під час стоянки на річці Білій князь Б. І. Куракін висловив Петру I своє захоплення навколишньою місцевістю, то у відповідь на це цар сказав: «Дарю тебе, какъ свояку, и сыну твоему Александру, какъ крестнику, все это место, которому после ты самъ определишь границы».

Сам князь заснував тут лише слободу Білокуракіне, а вже його син — хрещеник Петра I — проявив більше енергії в справі колонізації дарованої землі. Він перевіз багато селян з Вороніжчини, Чернігівщини, Київщини, Полтавщини, котрих оселив у незайманому степу.

Про те, що Мазепа мав широкі плани щодо Слобожанщини, свідчать хоча б слова Петра I після Полтавської битви 1709 року, про те, що український гетьман мав бути «великим князем і має мати під своєю владою козаків донських, запорозьких і Волинь, і всі козацькі роди, що по цій стороні Волги». До речі, спробою поширити гетьманський «регімент» на Слобідську Україну Мазепа займався ще в 1680—81 роках за доручення І. Самойловича. Однак і тоді, і пізніше московський уряд рішуче відмовився передати слобідські козацькі полки під владу гетьмана.

Щоправда, в 40-х роках XVIII ст. слобідські полки формально звітують канцелярії Гетьманщини, про що засвідчує в січні 1742 року «генеральная перечневая табель Малороссійських полков...» про присягу Єлизаветі. З цього документу, зокрема, довідуємося, що в найбільшому слобідському полку — Острогозькому — великоросіян «рядовых и разного звания людей» 444 чоловік. У той же час українців — 2242 чоловіка.

Мабуть, саме таке співвідношення насе-

лення Слобожанщини спричинилося до більш-менш стійкого балансу українців тут аж до кінця XIX ст. Перепис 1897 року засвідчив, що з 2.492.316 жителів Харківської губернії українців — 2.009.411. У Воронезькій з 1.967.054 вони становили майже половину — 854.093, у Курській — 523.277 із загальної кількості 1.604.515. В Острозькому повіті, скажімо, тоді було 90% українців, Богучарському — 80, Бірюченському — 70, Грайворонському — 60%.

Тож цілком закономірним є той факт, що після лютневої революції 1917 року на цих землях починається процес широких державотворчих українських змагань.

Скажімо, 25 травня 1917 року в Острогозьку відбувся перший український з'їзд повіту, на який прибули представники 15 волостей. Товариства «Просвіта», що існувало тут з 1916 року, кооперативів. На з'їзді, за свідченням А. Животка, було ухвалено:

«1. Зв'язатися з Харковом, як центром усієї Слобожанщини.

2. негайно приступити до підготовки українізації народних шкіл шляхом організації курсів, впливу на земство тощо.

3. Признати український жовто-блакитний прапор та ін.»

Тоді ж було обрано Українську повітову Раду, якій доручалося втілювати в життя намічене. А на другий день відбувся маніфестаційний похід містом, у якому взяла участь велика кількість мешканців Острогозька.

Пізніше, 26 серпня, об'єднавшись з делегатами Валуйського повіту, в Острогозьку відбувається Національний з'їзд цих двох українських регіонів. На ньому ухвалюється таке звернення до Тимчасового уряду та Української Центральної Ради: «Заслухавши доповідь про організацію крайового органу власті на Україні лише для п'яти губерній, Український з'їзд частини Вороніжчини і селянський з'їзд Острозького повіту на Вороніжчині, визнаючи себе українцями, робить заяву Центральній Раді і Російському Тимчасовому Правительству, що поділення Ук-

раїни і невизнання Слобожанщини є шлях контрреволюційний, протестує і домагається, аби українська частина Слобожанщини була прилучена до автономної України».

Процес українізації Вороніжчини, Курщини особливо посилюється після того, як влітку 1918 року українська делегація оголосила свої пропозиції про розмежування з РСФРР: зокрема, на території Курської губернії від Онешковичів — Орлі на схід на Амон, Софронівку, річку Свапу, а далі нею і Сеймом до Глушкова, на Гушино, Лук'янівку, Старий Оскол і Петропавловське. В межах Воронезької губернії: на Шаталівку, Ріпівку, Колбино до Дону поверх Коротояку, далі Доном на Ліски, Маслівку, потім Шестаково, Нижню Кислю, Козлівку, Бутурлінівку, Васнівку (Водяне), Банну і до східного кордону Воронезької губернії, де вже починався кордон з Військом Донським.

Ще більше посилюється цей процес з прийняттям 2 липня 1918 року Закону про громадянство в Українській Державі. Українські консули на території Радянської Росії були буквально завалені проханнями про видачу українських паспортів, усі маршрутні поїзди з Росії до України були переповнені пасажирами, що вирішили повернутися на землю батьків.

Однак російська делегація не приймала цієї пропозиції. Переговори, які затягнулися аж до осені 1918 року, як і слід було чекати, провалилися, бо, як визнавав Християн Радковський пізніше, Ленін пояснив йому, що «більшовики мусять вести переговори з Україною, бо до того зобов'язалися в Берестейському договорі. Одначе переговорів не треба трактувати поважно, бо все воно перехо-дове та проминаюче».

А тим часом уряд Радянської Росії, як доповідав голова української делегації С. Шелухін: «послав по прикордонному району озброєних агітаторів та ватаги червоної армії з кулеметами і, погрожуючи шляхом терору, став вимагати голосувати за Росію й під владу Совітського уряду. Неслухняних били, розстрілювали, саджали по тюрмах,

заяжували погрозами.» Зрештою, це і призвело до того, що переговори в жовтні були припинені.

Але бажання українського населення, що опинилося поза межами державних кордонів України, не припинялися і пізніше. Так, 1920 року за входження до України однозначно висловилися з'їзди Рад Коров'яківської та Кульбаківської волостей Рильського повіту Курської губернії, Нововознесенської, Успенської, Грайворонської волостей Путивльського повіту та багатьох інших. Виявлені документи свідчать, що спільною постановою Новооскольського, Корочанського та Білгородського повітових виконкомів, на території яких мешкало майже 650 тисяч чоловік, зазначалося: «ще в 1917—1918 роках місцеве населення одностайно висловилося на користь приєднання до Харківської губернії і тільки німецька окупація України перервала подальше здійснення цього народного бажання».

Однак тоді це питання не вирішувалося. Його знову порушив уряд Радянської України в 1922 році. Враховуючи те, що й тоді в Курській і Воронежській губерніях мешкало понад 1.704 тисячі українців, пропонувалося прикордонні райони їх передати до УСРР. Для розгляду представленого проекту Союзний ЦВК створив паритетну комісію, до складу якої ввійшли по два представники від УСРР, РСФРР та БСРР, очолювану головою ЦВК Білорусії О. Червяковим. Однак досягти згоди з делегацією РСФРР не вдалося, її члени всіляко перешкоджали прийняттю проекту УСРР. У своїй доповідній Політбюро ЦК КП(б)У член Союзної Паритетної комісії від України А. Буценко писав: «Перш за все це було помітно по поведінці представників РСФРР на засіданні Союзної Паритетної комісії, як то: явне небажання розглядати проект УСРР, зухвальний тон, демонстративне залишення представниками Курської і Воронежської губерній залу засідань, посилення на недостатню підготовку до розгляду проекту УСРР, в той час, як представники РСФРР мали на руках цілком

опрацьовані Курським і Воронежським губвиконкомами доповідні записки...».

І лише рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) до складу України в межах Слобожанщини передано Криничанську волость Суджанського повіту і південну частину Муромської волості Курської губернії, а також Троїцьку волость і частину Уразівської волості Валуйківського повіту Воронежської губернії.

Звичайно, це не могло справедливо вирішити питання про розмежування, яке спиралося б на етнографічний принцип та економічну доцільність. І тому ЦК КП(б)У в травні 1927 року знову ставить питання про передачу УСРР території РСФРР, де компактно проживало українське населення. Проте численні звернення українського уряду не дали результату.

Ніхто в Москві не звертав уваги і ось на таку заяву, яку підписали на загальних зборах мешканці другого Краснояньського району Валуйківського повіту від 25 січня 1925 року: «Ніхто нас не запитував про бажання до України чи Московщини, а нашу долю вирішували о прилученні до України русаки різних руських губерній, котрі скрізь служать по установах, і вони стараються, щоб до Московщини приєднатися і так вирішили. Ми, громадяни, просимо о визволенні нас від Московщини і прилученні до рідної матері-України. Хай наші діти будуть вільними українцями. Хай вони розвиваються на своїй рідній мові».

У березні 1925 року Президія Всеросійського ЦВК запропонувала Курському Губвиконкомові перевести в районах з українським населенням школи на українську мову, викладання, а також тамтешні лікнепи та хатичитальні, організувати педтехнікум для підготовки вчителів-українців, відкрити в бібліотеках відділи української книжки, виділити по одному району в повітах, де переважає українське населення, для негайного переведення в них на українську мову діловодства та всього радянського адміністративного і судового апарату тощо. Чотири рази звертався відділ Національностей ЦВК і Секре-

таріату Всеросійського ЦВК до губвиконкому щодо вжитих заходів, а відповіді так і не дістав. Тільки через рік вона надійшла з Курська до Москви: «Робота серед нацменів посувається вперед, розроблено перспективний план роботи в справі українізації на 3-річний період».

Але не робилося майже нічого. І тому нарком освіти України М. Скрипник змушений був констатувати: «У серпні 1925 року в Курській губернії з 844 лікпунктів, 82 хат-читальень, 19 бібліотек не було жодної української. У 1926 році українізованих хат-читальень було 4, а лікпунктів було всього 1.

У Грайворонському повіті, де українців за мовою 95%, лише в 4 школах першого ступеня українізовано першу групу. Там також є лише одна українська хата-читальня, при тім знята з бюджету, і тільки в одному педагогічному українська мова викладається як предмет, а всі інші предмети — російською мовою. Як обговорювано питання про українізацію шкіл у цьому повіті? Президія ЦВК після значної дискусії щодо заходів українізації ухвалила: «...без корінного ламання та наявності витрат колосальних сум, що далеко перевищують фонд зарплатні, а він і без того має домінуюче значення в бюджеті, цих заходів зробити не можна.

У бібліотеках немає української книжки, у школах майже зовсім немає українських підручників. У Білгородському повіті українізовані школи не могли в 1927 році працювати, бо не було коштів на придбання українських підручників: у Воронізькій губернії картина така сама, хоча там українських шкіл у кілька разів більше, як на Курщині, а проте і ця кількість безумовно недостатня. Посилання на відсутність учителів та підручників, безумовно, не виправдовують наявного стану. У воронізькій робфаці викладачів української мови, як одного з предметів уже в 1927/28 році припинилося, і робфац знову не міг давати потрібних кадрів учителів з українського населення для дальшої праці в українських школах губернії. На Курщині утворено в Грайвороні Український

педагогічний технікум у 1925/26 році, але негайно ж по організації такого технікуму припинено викладання української мови та українознавства, теж саме в Білгородському і Суджанським повітах, а вся українізація Грайворонського технікуму була зведена до того, щоб у нім викладали українську мову як український предмет»...

Як почувалися після того українці там, свідчить хоч ось такий документ: «Український отдел по делам национальностей доводит до сведения, что в воскресенье 27-го октября была закрыта Украинская Воронежская Громада. Послужило закрытием указанной Громады, как вредная организация для Советской власти.

При обыске и рассмотрении документов обнаружена агитационная литература правозэсеровская, Киевской Центральной Рады, а также врагов Советской власти. Члены указанной Громады были монархисты, правые эсеры, а также пана ясновельможного Скоропадского, консул г. Ярославль, активный работник и организатор этой шайки, др. под этим. Указанным отделом была Громада конфискована, как литература, а также деньги 1565 руб. 82 коп. Прошу обратить серьезное внимание Советской власти на такие организации подобно Громаде и др. Я считаю, в свободной стране всего мира, как Россия, недопустимы такие организации, замаскированные под видом культурно-просветительной цели, а также под национальным флагом. Это есть враги Советской власти, это есть враги, предатели рабоче-крестьянской Революции, это есть враги социализма.

Зав. Укр. отделом Москаленко».

Тому й немає чого дивуватися, чому українці як етнос не мали своїх прав...

Сірий Клин

Центром українського життя Сірого Клину вважався Омськ. Ось як описує його напередодні першої світової війни українець з Полтавщини М. Бондаренко, котрий працював там землеміром: «Сам Омськ виглядає як московське місто, але базар і ярмарок балакають українською мовою». Довкола Омська

були й козацькі села, які населені виключно українцями.

Переселення за Урал починається в основному з 80-х років XIX ст. Яка кількість українців і звідки поїхала освоювати нові землі, свідчить така таблиця:

Губернія	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891—1914
Волинська							54.469
Катеринославська							186.286
Київська							175.639
Полтавська	48	179	999	1.720	240	76	395.025
Таврійська							111.074
Харківська	13	5	421	2.455	1.960	932	195.333
Херсонська							135.753
Чернігівська	235	13	75	443	210	152	282.873
Всього	296	197	1.495	4.618	2.410	1.160	1.604.873

Як правило, в ці роки переселенці з України ще продовжували зупинятися на неосвоєних степових землях сьогоднішнього Північного Казахстану. Так, перепис 1904 року засвідчив, що Кустанайський і Актюбинський повіті найбільше заселяють саме вихідці з українських губерній: Полтавська — 1438 осіб, Харківська — 1167, Катеринославська — 1151, Херсонська — 1772, Таврійська — 959, Воронежська — 1018, Київська — 797, Подільська — 533, Чернігівська — 301, Волинська — 44, Бессарабська — 242, Курська — 238, Тамбовська — 333, Пензенська — 300, Орловська — 127, Тульська — 72, Рязанська — 162, Донська область — 195, Астраханська — 65, Казанська — 112, Нижегородська — 16, Сибірська — 115, Саратовська — 457, Самарська — 2119, Уфійська — 123, Оренбурзька — 663, Московська — 1, Калузька — 10, Владимирська — 15, Тверська — 2, Смоленська — 49, Гродненська — 1, Віленська — 3, Могилівська — 35, Мінська — 5, Костромська — 16, Вятська — 71, Пермська — 350, Псковська — 4, Новгородська — 2, Вологодська — 12, Архангельська — 3, Ставропольська — 95, Кубанська — 13, Терська — 3, Карська — 8.

Значно більший відток селянства з приволзьких та Воронежської губерній, в порівнянні з іншими російськими, пояснюється міграцією з цих міст саме українського хліборобства, котре осіло тут уже давно.

Уже згадуваний М. Бондаренко так пояснював масове переселення українців саме на степові землі Сірого Клину: «Бажання московського уряду «розпилити» українців і розмішати їх поміж москалями, робилось почасті о небажання москалів селитися в степах. Яко підставу для оселі вони вимагали для себе ліс і воду, чого якраз в зазначених областях бракує. Навідворот, клімат і почва цих областей нагадує собою українські степи, тому українці йшли сюди радо. Московський уряд, що мав так багато здібних урядовців і агентів для того, щоб вигнати українців з України, не має відповідних агентів, перехвачених московською ідеєю в Сибірі. Переселенцескими урядниками були здебільшого українці, поляки, німці й сибіряки, якраз люди, що в глибині душі ненавиділи москалів. Тому вони московських емігрантів направляли на північ в болота й ліси. Навіть коли був і московський урядовець, то український переселенець мав у нього більш співчуття, ніж москаль. Різниця була та, що коли прийде українець просити місце під оселю, його запитують: «А куди б ти хотів переселитись?» — «Та так, щоб хліб можна їсти», — відповідає українець. Це подобається москалеві, він приємно засміється й скаже: «Ну іді к своїм хохлам», коли ж москалеві задасть подібне питання, той почне вимагати, щоб і ліс був, і вода, та й від міста близько або від залізниці і чи не можна вже зараз дістати заповогу, це дратує урядовця, хоч і москаля, він відсилає його на болота та в ліси, а це добре водиться на півночі. Розраховував московський уряд також на білорусинів як на обрусителів.

Хоч план уряду з Петербурга не виконувався, як правило, але була виймка, де дійсно населяли село по плану. Людність такого села по національностям виглядала так: 40% українців, 30% москалів і 30% білорусинів українців, 30% москалів і 30% білорусинів ми створять більшість, але на практиці вийшло інакше. Протягом року населення ділилося на два ворогуючих табори і то не на користь москалям, бо білорусини відразу

ставали на бік українців. Вони називали себе неправдивими «хахлами» й старалися як у мові, так і у всьому іншому бути подібними на правдивих українців. Селився кожен коло своїх земляків, і вже по зовнішньому вигляду можна було пізнати, хто яку частину села населяє, причому білорусини селилися разом з українцями, обмазували свої хати білою глиною й ходили до спільних колодязів з журавлями за водою. При виборах на громадські посади, старости чи старшини або зборщиків все була боротьба між націями, але вибирався українець. Так помішане населення зустрічаєш здовж сибірської залізниці. Про місцевість на південь від залізниці — Акмолінська область, Семипалатинська й інша — та й про Зелений Клин можна з певністю сказати, що якби туди привезли сонного чоловіка й коли б він прокинувся десь в середній частині скажем, Акмолінської області, то він би думав, що знаходиться на Україні і якби йому що не вражало, то лише заможність селян, хліборобські машини по дворах та великі прогалини від села до села. Зрештою Україна скопійована вірно».

Виступаючи на засіданні колегії Наркомату освіти України 16 жовтня 1930 року М. О. Скрипник зокрема, зазначав: «У Казахстанській республіці переселенці були об'єктом русифікації і пригноблення, були найпевнішим знаряддям русифікації, найпевнішим знаряддям культурного, економічного і політичного пригноблення казахського (казахського — В. С.) населення: Пануюча кляса царської, і царська Росія також, прекрасно користувалася всіма суперечностями, що склалися серед населення, щоб посилити пригноблення трудящих мас, щоб розділити і знести кожну національність і всі групи трудящого населення. Цей шлях цілком вийшов в Казахстані. Українське населення переселенці, в значній мірі були частинкою відсоток куркулів у них був досить значний, а решта населення українського була культурно-пригноблена, політично і соціально не свідомо і стала знаряддям в руках керуючих соціальних груп. І українське населення бо-

ло тим знаряддям, тою зброєю, що нею переводилось обезземелення казахського населення, витіснення його з насичених місць і злиднення цілого казахського населення, зміцнення його пригноблення культурного, національного, політичного і соціального. Під час казахського повстання в 1916 році кров, що пролилася, була пролита за активної участі українських куркулів Казахстану, нещадна розправа колонізаторів була, коли пригноблена, колонізована людність повстала. І тому треба сказати, що цілком зрозуміло, що під час громадянської війни мається на увазі українського населення і його прошарування цілком свідомо становляться під прапори російської контрреволюції і всіляко її підтримували. І етнографічний шовінізм, що був в окремих елементах українських куркулів, цілком себе виявив під час громадянської війни в Казахстані, коли українці Казахстану склали при війську Денікіна полк імені Шевченка. Велетень українського народу і великий співець його визвольних змагань і — соціальної боротьби. Вже неодноразово були спроби з боку контрреволюції використати його. Недарма українська контрреволюція і українські фашисти намагаються ще й зараз тлумачити його творчість на свій фашистський лад. Українські глитаї з Казахстану теж 1918—19 років під іменем Шевченка боролися проти пролетарської революції в шеренгах Колчака і білогвардійських дутівських банд.

Така діалектика історії. Вона змінює цілком всі карти й визначає не по іменнях і не по національних ознаках, а по глибоких корінних соціальних інтересах розподіл таборів у великій клясовій боротьбі. Тому й не дивно, що після перемоги пролетарської революції серед українських глитаїв у Казахстані були окремі спроби повстань, і не дивно, що серед української людності Казахстану, що була знаряддям русифікаторської і колонізаторської політики для російського царату щодо казахів, так низько стояла українська культура у такому занепаді було 20% українців у Казахстані, що за пе-

реписом своєю рідною мовою визнали російською і говорять ламаною українською мовою.»

У другій половині 20-х років у Радянському Казахстані звертають увагу на українську проблему. Зокрема, в офіційному виданні «Казахстан на путях к социалистическому строительству» зазначалося: «Нам кажется, что в условиях Казахстана, где среди русского переселенческого населения значительная часть является выходцами с Украины, вопрос о необходимости развертывания дела народного образования на их родном языке также назрел. Рассуждения некоторых т.т. о том, что украинцы, выходцы из Украины уже русифицировались и совершенно не нуждаются в преподавании в своих школах на родном языке — есть нездоровое отношение к делу, есть попытка отвернуться от разрешения вопроса, есть попытка взять (поставить) под сомнение существование украинского вопроса со всеми вытекающими отсюда последствиями. Нам кажется, что украинский вопрос есть и он нуждается в необходимом разрешении. Выделение в 1926—27 г. 17-ти украинских поселков в самостоятельное административное управление (Советы) есть уже некоторое разрешение украинского вопроса. Это мероприятие партийно-советских органов в свою очередь говорит о наличии в Казахстане украинского вопроса».

П'ятий пленум Казкрайкому ВКП(б) у грудні 1929 року з цього приводу зазначав: «Необходимо сделать решительные шаги в направлении обслуживания на родном языке нацменьшинств, в частности, украинцев. Считать необходимым в трехлетний срок обеспечить школы в украинских селах учителями, знающими украинский язык, и пособиями на украинском языке. СНК обеспечить в этот же срок перевод делопроизводства».

Станом на 1 січня 1930 року в Казахстані на українську мову викладання переводилося 400 шкіл. Відповідно до цього готувалися підручники, переходила на українську мову преса. Скажімо, в Октябринському районі всі школи мали стати українськими. А всього

в Казахстані нараховувалося близько мільйона українців, у тому числі в 29 районах — від 50 до 100 тисяч осіб. В Алма-Аті їх мешкало 2 500 чоловік.

21 березня 1930 року Президія КазЦВК ухвалою спеціальну постанову, в якій, зокрема, йдеться:

»1. Запропонувати Окрвиконкомам у місячний термін урахувати сільради і райони, де українці становлять найбільшу частину населення, ведучи облік українських рад окремо від російських. При майбутньому районуванні, виходячи з загально-установлених принципів цього районування, особливо урахувати потребу залишення і вирізнення національно-однорідних українських рад і районів.

2. У селищах та районах, де українці становлять найбільший відсоток населення, всім радянським, кооперативним органам, що обслуговують населення, вжити практичних заходів, які б забезпечили перехід до 1-го січня 1931 року до обслуговування цього населення українською мовою і перехід ведення справи українською мовою не пізніше 1-го січня 1933. Окрвиконкомам забезпечити виконання цього пакту.

3. Окрвиконкомам та райвиконкомам з населенням росіян та українців забезпечити більше залучення й висування українців, як до складу, так і на керівні посади до виборних органів та апарати радянських, кооперативних, колгоспних органів й організацій, максимально використовуючи для цієї мети відчитно-перевірчу й часткове переобрання Рад, а також перевиборчу кампанію споживчої кооперації, що їх переводять у сучасний момент.

4. Наркомосу проробити конкретного плану, який забезпечив би в 1933 р. учбового року в українських селищах та районах викладання по школах українською мовою, забезпечивши до цього часу створення потрібних для цієї справи кадрів учителів-українців або таких, що знають українську мову, підручників та учбових приладь українською мовою, а також спеціальних шкіл або відділів при школах для українців.

5. Окрвиконкомам та відповідним Наркоматам і краєвим установам та організаціям забезпечити Х.21. бібліотеки, ради, колгоспи, кооперативні органи газетами, літературою, довідничим матеріалом загального характеру українською мовою.

Наркомосу, філіалу Держвидаву та Казвидаву вжити заходів до широкої популярності й розповсюдженню в українських районах Казахстану відповідних видань України.

6. З метою забезпечення найшвидшої підготовки кадрів з українців-батраків, бідняків по різних галузях будівництва — при організації різних курсів підготовки та перепідготовки робітників, зокрема робітників низового радянського апарату в районах та округах, де українське населення складає більшість, забезпечити на загальні курси більший відсоток українців.

7. Звернутися до ВУЦВК з проханням про прийняття шефства над українськими районами Казахстану, та всебічної допомоги й підтримки в справі швидкого здійснення накреслених заходів по лінії вербовки можливої кількості вчителів, робітників-українців для радянської та колгоспівської роботи, постачання підшефних районів виданнями українською мовою.

25 липня 1930 року Голова Казахстанського Центрального Виконавчого Комітету Ернст Назаров та т.в.о. секретаря Орумбаєв звернулися з таким листом до ВУЦВКу: «На території Казахстану живе 860.978 українців, що складає 13,2% до загальної кількості населення КАСРР (за даними перепису 26-27 р.). Округи, в яких живуть найбільш компактні маси українців, такі: Актюбінський (92.298 чол.), Кустанайський (164.068 чол.), Петропавлівський (184.333 чол.), Акмолінський (110.350 чол.), Сир-Дар'їнський (40.500 чол.), Уральський (20.438 чол.).

Президія КазЦВК накреслила низку заходів у галузі посилення обслуговування українського населення рідною мовою, як потрібну умову, що забезпечує дальшу активнішу участь українців поруч з іншими нацменшостями,

що заселяють КАСРР, у соціалістичній перебудові Казахстану.

Здійснюючи ці заходи, ми натрапляємо на цілу низку труднощів, швидше розв'язання яких можливо за умови сприяння й допомоги братської Української СРР.

Ми не маємо достатніх кадрів із українців для переведення викладання по школах рідною мовою. Наші кадри низових радянських колгоспних та інших робітників надто малі. Потребують перепідготовки, тоді, коли матеріальна база для організації спеціальних курсів надто обмежена для українців.

Занадто малого пролетарського прошарування взагалі та дуже малої кількості українських робітників у Казахстані, зокрема, ми не можемо зміцнити українські сільради, колгоспи і т. п. робочими-українцями.

Величезні завдання в галузі переведення культурно-освітньої роботи серед корінного місцевого населення (казаків), а також східних нацменшостей, що найбільш культурно відсталі, примушують нас зосередити всі наші матеріальні ресурси на розгортання заходів у справі цих національностей і не дозволяють нам розгорнути видавничої роботи (газети, література, підручники та учбові прилади і т. п.) українською мовою.

У зв'язку з цим Президія КазЦВК звертається до Президії ВУЦВК з проханням сприяння й допомоги в справі поставовки обслуговування українського населення Казахстану рідною мовою.

Нам здається, що ця допомога може здійснюватись у формі прийняття шефства ВУЦВК або окремих округ чи наркоматів України, встановлюючи шефство над Наркомосом Казахстану, всіляко допомагаючи останньому в справі виконання завдань КазЦВК в обслуговуванні українців.

Практично форми допомоги можна звести до такого:

1. Командування робітників або колгоспних бригад в українські райони Казахстану для участі в проведенні важливіших політико-господарчих компаній (засівка, хлібозаготівлі, переобрання Рад і т. п.) та надсилка

делегаций українців з Казахстану для ознайомлення в зразкові райони та села України.

2. Командування для доготривалої або постійної роботи до українських р-нів КАСРР (до рад, колгоспів, кооперації) відповідних кадр в українських робітників, зокрема, вербовки відповідної кількості українців-вчителів та робітників Х. Ч. (художньої частини — В. С.) та ін. для роботи в Казахстані.

3. Командування відповідних робітників українців для керівництва курсами підготовки та перепідготовки, що організовуватимуться в Казахстані для українців.

Надання на відповідних курсах та в школах України відповідної кількості місць для українців-казахстанців.

Постачання культурноосвітніх українських районів (Х. Ч. шкіл, рад, колгоспів, кооперативів) газетами, підручниками, учбовими приладами, літературою, довідковими матеріалами загального характеру українською мовою. Популяризація й розповсюдження цих видань в українських р-нах.

Президія Каз ЦВК запевнена, що ВУЦВК обміркує висунуті нами вимоги й вишукає належних форм для сприяння та допомоги в цьому, що має для нас велике політичне значення».

Постановою колегії НКО УСРР на доповідь члена колегії НКО КазАСРР В. Горба передбачалося:

«Покладаючи на себе шефство над Казахстаном щодо культурноосвітнього обслуговування української людності на терені його, справу шефства над відповідними культурноосвітніми установами розгорнути по всіх культ.-науково-літературних установах України: з боку технікумів, Вишів, організацій маючої комуністичної освіти, літератури, мистецтва.

2. Нараховуючи відкриття Українського Педагогічного технікуму і Українського відділу ІМП'роса в Казахстані, визначити за можливе відрядити на роботу в цих учбових установах певну кількість потрібних спеціалістів — педагогів з робітників України, по-

клавши виконання цього на сектор кадрів НКО УСРР.

3. З метою забезпечення найкращого переведення первісної підготовки учителів-українців, що їй намічено НКО КазАСРР, вважати за можливе доручити науково-методичному сектору та Всеукраїнському Заочному Інституту в належній формі задоволити прохання в цій справі з боку НКО КазАСРР, прийнявши разом з цим до уваги командування для цієї мети (період роботи курсів перепідготовки) двох-трьох фахівців-лекторів.

4. Доручити секретареві кадрів визначити можливу кількість місць для українців Казахстану у технікумах і ВИШ'шах України.

5. Погоджуючись цілком з потребою відкриття в м. Алма-Аті представництва ДВО — вважати за потрібне, аби ДВО з сектором маючої комун. освіти НКО обговорив справу надіслання в порядку шефства тридцяти бібліотек для українських районів Казахстану.

6. З метою ознайомлення трудящих українців Казахстану з пролетарським Українським театром, доручити т. Горбу з'ясувати в НКО Каз. АСРР можливості і термін відрядження одного з театрів України до найбільших центрів людності КазАСРР.

7. Визнати за доцільне командування трьох культурних бригад в українські райони для допомоги в практичному здійсненні намічених заходів культурного обслуговування українців Казахстану.

8. Висунути перед відповідними органами питання в справі шефства органів преси над українськими газетами, що видаватимуться в Казахстані.

9. Всім секторам НКО у розвиток цієї постанови, завести до планів роботи питання культобслуговування українців КазАСРР.

10. Для ознайомлення зі станом українського населення Казахстану культ.-освітніх та літературних кіл Харкова вважати за потрібне на відкритому засіданні кафедри по національному питанню Укр. інст. марксизму в присутності представників науково-літератур-

них кол заслухати доповідь тов. Горба про стан української людности в Казахстані. На цьому засіданні визначити організації, що можуть взяти шефство над секцією української пролетарської культури в Алма-Аті».

Відроджувалося в ті роки українське національне життя і на Південному Уралі. Ось що засвідчували в листі на Україну збори українського населення в місті Троїцьку:

«Надсилаючи до Вас копію протокола та копію докладної записки, ініціативна група прохає Вас допомогти нам у проведенні наміченої нами програми роботи.

Закинута далеко за межі УСРР в силу економічних умов (переселення) та політичних (еміграція з капіталістичної Польщі), українське населення дістало після Жовтня змогу почати розвиток своєї культури. Не маючи певного керівництва — розвиток почався запізно, тільки в кінці 1927 р. Але розвиток швидкий. Українське населення села почало звертатись за порадами щодо відкриття українських шкіл, організації драматичних хорів та музичних гуртків. Особливо велика тяга до цього в школярів, але і доросле населення сильно активне. Восени ц. р. в р-ні м. Троїцька була урочисто відкрита перша Укр. школа на Уралі, присвячена пам'яті Т. Г. Шевченка. При школі заорганізоване як доросле населення, так і молодь. Відкритий червоний куток. Але не маючи досвіду в роботі, не маючи методологічної керівничої та драматичної літератури — міське українське населення не змогло взяти цілком на себе керівництво розвитком культурної роботи на селі, не змогло стати в поміч культурно-освітнім організаціям при наміченому переведенню їм роботи серед укрнаселення.

На 1928 р. «ОКРНО» має перевести майже всі школи в укрупнках на нацмову. Також намічена робота по виділенню декількох сільрад і навіть району. Навколо них мусять повстати інші культурні організації села. Тим часом йде переселення українців з меж УСРР до Уралу, до Троїцької округи.

От всі моменти, що змушують нас звертатися до всіх культурних організацій як УСРР,

так і РСФРР та місцевих органів, допомогти нам на перших кроках нашої роботи на селі та в місті. Зарані ми будемо вдячні Вам за поради, керівничу та драматичну літературу.

Тут ми маємо маленький укр. драмгурток, що ставив декілька постановок на користь «МОДРУ». Відповіді Чемберлену та на «Клуб робітників». Але репертуар страшно застарілий, часу романтизму.

По всім питанням, що будуть цікавити Вас, а також висилку всіх матеріалів тощо, шліть на адресу: м. Троїцьк, Урал. обл. РИК, Клименку Тихону Трофімовичу.

Ініціативна група Клименко, Уманець Марченко, Мартиновський, Гросов, Фоминська».

Та вже тоді було зрозуміло, що тутешнім українцям нічого сподіватися на сприяння з боку місцевих властей, оскільки на обласний Уральський з'їзд нацменшин від Троїцька делеговано було великороса.

Важко сьогодні українцям Сірого Клину — вони майже нічого не мають, а головне, дієвої підтримки як місцевої влади, так і матері-України. А їх тільки в Казахстані, що не відреклися своєї нації, понад мільйон...

Зелений Клин

За визначенням авторитетного дослідника Українського Далекого Сходу Івана Світа, Зелений Клин займає величезну (2 100 000 кв. кілометрів) територію, омивається водами Берінгового, Охотського та Японського морів. У їх акваторії перебувають Командорські, Шантарські та значна кількість дрібніших островів. Згідно з теперішнім адміністративним поділом — це Приморський і Хабаровський краї, Камчатська, Сахалінська та Амурська області.

Історію заселення Зеленого Клину українцями покладено засланням у 1672 році в Нижньо-Селенгінськ разом з родиною та друзями гетьмана Лівобережної України Дем'яна Гнагетовича Многогрішного, підступно арештованого промосковськи настроєною козацькою

старшиною. Його долю повторило ще багато українців. Але то було примусове переселення, точніше, політичне заслання.

Масове освоєння Зеленого Клину українцями починається в другій половині XIX ст. З 1861 по 1883 рік воно йшло через Сибір, з 1883 по 1900 — з Одеси до Владивостока морем, з 1900 — через Сибір залізницею до Хабаровська. Найдавнішим пунктом далекосхідної колонізації українців є нинішнє місто Нікольськ-Усурійськ. Особливо потік переселенців зростає на початку XX століття. Скажімо, 1906 року в Амурську область прибуло 919 осіб з Лівобережної України, в Приморський край — 1968 осіб з Чернігівської губернії і з Київської — 594. Наступного року з Лівобережжя — 1286 осіб. Значно більше появилось тоді українців у Примор'ї: з Лівобережних губерній — 23567, правобережних — 18720.

Більш конкретна статистика переселення українців на Далекий схід з 1858 по 1906 рік була такою:

Амурська область

з Полтавської губернії	14 559	осіб або	29,6%
Київської —"	1 937	"—"	4,0
Харківської —"	1 715	"—"	3,5
Чернігівської —"	1 686	"—"	3,4
Тамбовської —"	5 056	"—"	10,3
Могилівської —"	4 959	"—"	10,1
Забайкальської області	2 432	"—"	5,0
інших районів Сибіру	2 030	"—"	4,1
Воронезької губернії	2 191	"—"	4,6
губ. Таврійської, Катеринославо-славської, областей Донської та Кубанської	5 938	"—"	12,1
Поволжя	1 496	"—"	3,0
Волинської	1 239	"—"	2,5
Бесарабської	501	"—"	1,0
всіх інших губерній	3 288	"—"	6,8
Всього	49 027	"—"	100,0%

Навівши цю таблицю, Тихін Полнер, автор дослідження «Приамур'є: Факти, цифри, наблюдения» (М., 1909), підкреслює: «Основним ядром населення області є малороси, хоча з справжньої України їх прибуло близько 20 тисяч осіб (40,6% всіх переселенців), але

й Воронезька, і Новоросійська губернії в значній частині заселені хохлами».

А ось яким був національний склад переселенців у Приморську область:

з Чернігівської губернії	43 240	осіб або	33,8%
Київської —"	31 685	"—"	24,7
Полтавської —"	18 478	"—"	14,4
Харківської —"	2 472	"—"	1,9
Волинської —"	5 708	"—"	4,4
Могилівської —"	5 328	"—"	4,2
Бесарабської —"	3 917	"—"	3,1
Подільської —"	1 864	"—"	1,5
Мінської —"	949	"—"	0,7
всіх інших	14 443	"—"	11,3
Всього	128 084	"—"	100,0%

За підрахунками Т. Полнера, «справжніх малоросів тут уже не менше 75%, тобто три чверті всього населення; з інших переважають не полтавці (як в Амурській області), а чернігівці (33,8%) і кияни (24,7%). Білорусів майже такий же процент, як і в Амурській області. Корінного великоруського населення (а також розкольників Тамбовської губернії та Поволжя, старовірів Забайкалля і Сибіру) — дуже мало. І без великої помилки можна сказати, що Приморська область представляє другу Україну із значною домішкою білорусів».

У наступні роки наші земляки закладають такі поселення, як Дунай, Знам'янка, Самарка, Білогір'я, Дем'янівка, Сміле, Знам'янське, Лебединське, Ново-Ямпільське, Рокитне, Острополь, Верхньо-Спаське, Веселий Кут, Катеринівське-Подільське, Гоголівське, Чернобаївське та багато інших. У 1906—1917 роках в Амурську область прибуло 64.169 осіб з України, що становило 49,75 відсотка всіх переселенців. У Примор'є наших земляків у цей період перебрався 102.614 чоловік, що складало 61,24 процента від загальної кількості переселенців. За висновком В. Кабузана, котрий зробив спеціальне історико-демографічне дослідження, Далекий Схід був освоєний в основному українськими селянами.

Українці брали активну участь у революційних подіях 1917 року. Об'єднавшись у різні організації, вони прагнули добитися розвитку національної культури на Далекому

Сході, всіляко підтримували свою далеку матір-Україну в її боротьбі за державну незалежність. Тоді у Владивостоці виходило чотири українські газети — «Щире слово», «Українець на Зеленому Клину», «Громадська думка», «Українська думка»; в Примор'ї працювали українські школи. Крім того, українці Зеленого Клину відгукнулися на заклик адмірала Колчака і виступили проти нової влади в рядах його армії. Разом з нею вони дійшли до Волги, але, коли дізналися про антиукраїнські погроми Денікіна на півдні колишньої Російської імперії, то зрозуміли, що з такими правителями їм не по дорозі, оскільки ті нічого не зроблять для їхнього рідного народу.

Звичайно, прагнення українців Зеленого Клину створити свою державність на Далекому Сході, підтримка ними своєї далекої матірньої батьківщини в боротьбі за незалежність аж ніяк не могло сподобатися ідеологам всевітньої комуні. І тому, ще до проголошення Радянської влади на території Далекосхідної республіки, 5 листопада 1922 року у Владивостоці арештовують голову Українського Далекосхідного Секретаріату Юрія Глушка-Мову. А після встановлення влади більшовиків — 14 листопада — починаються масові арешти. У Владивостоці, за свідченням І. Світа, схоплено Горового, Неділка-Борковського, Стрельбицького, Геруцького, Корсуна, Кисилева, Дубовика, Нечипоренка-Смульського. В Читі — Козака, Кузурмана, Ященка, Левченка, Тишкевича, Катнинського — всього 120 осіб на Зеленому Клині. Їх довго тримали під слідством, перевізши всіх до Чити, де й відбувся з 5 по 13 січня судовий процес.

У вирокі судової колегії Далекосхідного відділу Верховного суду РСФРР стверджувалося: «Одразу ж після Жовтневої революції українська інтелігенція на Далекому Сході, аби підтримати контрреволюційні сили, стала орієнтуватися в своїх політичних діях на Скоропадського і Петлюру, почала організацію українських національних угруповань, громад (лінійних Рад), спочатку в містах, а потім і

на великих залізничних станціях та в селах. Вказані громади і лінійні Ради потім об'єдналися в окружні Ради, а останні — в обласні Ради.

Згодом на основі постанов різних з'їздів, усі українські організації об'єдналися в Далєко-Східну Раду, що була вищим українським національним органом, виконавчий орган якого — Секретаріат — був обраний на з'їзді.

Коли в 1918 році радянська влада впала, відбувалася й організація бойової сили білоукраїнських частин у різних містах Далєкого Сходу (доручення полковникові Слищенкові сформувати українські частини на Далєкому Сході з правом прохання перед російськими властями і представниками чужинецьких держав, підписане головою Забайкальської Окружної Ради Козаком).

Крім формування частин війська, Забайкальська окружна Рада, в особах її уповноваженого для захисту українців Читинського району Шведика та його заступника підсудного Козака здійснює заходи перед отаманом Семеновим про дарування українському населенню культурно-національної автономії.

З цією метою вони 20-го січня 1920 року на ім'я отамана Семенова готують доповідь, у якій Шведик і Козак заявляють про можливість організування українського населення шляхом створення українсько-слов'янського братства Сибіру та в міру можливості, створення українських військових частин, далі вони заявляють, що Ради, як національні центри на чолі з Національною Українською Радою, визнають Національний Сибірський уряд і допомагають йому згідно із взаємною угодою, та що Центральна Українська Рада у відношенні до Російського Національного Уряду Сибіру є на правах автономно-урядуючої одиниці згідно із своїм статутом і правами, що відповідають автономним козацьким установам цього краю.

Отаман Семенов 11-го липня 1920 року задовольнив прохання Читинської окружної Ради виданням Українській Раді за Байкалом «грамоти», в якій він оголошує всім ук-

раїнцям, що заселяють Російську східну окраїну, право на самовизначення по національно-звичаєвих принципах і дозволяє розпочати на місцях організацію свого національного управління..

З одержанням цієї грамоти Шведин дістав від отамана Семенова і грошові засоби для запровадження в життя дарованої автономії та об'єднання українських організацій. Для запровадження в життя автономії Шведин здійсниє подорож до Харбіна, Владивостока та інших міст Далекého Сходу.

Після цього підсудні Горовий, Мова-Глушко та агент отамана Семенова Неділко-Борковський у різні часи виїздили з Владивостока на ст. Гродеково, 7-го жовтня 1920 року голова Секретаріату Далекého Східної Крайової Ради Мова-Глушко передає Горовому як членові Далекého Східної Крайової Ради уповноваження вести переговори з представниками російської влади, маючи за мету взаємну інформацію, пошук шляхів спільної праці й т. п. Приїхавши на ст. Гродеково 10-го жовтня 1920 року, Мова-Глушко відбуває нараду із заступником отамана усурійського козацького війська полковником Савицьким, начальником військ оборони полковником Савельєвим, відомим прихильником контрреволюційного отамана Калмикова, про спільну дальшу боротьбу з владою робітників і селян на Далекому Сході.

Після наради на ст. Гродеково Горовий разом із Неділко-Борковським їде на ст. Даурія, де в той час перебував отаман Семенов і передає йому план відбудови його влади, що тоді валилася, шляхом організації українського населення Далекého Сходу в групи, що співчуватимуть отаману Семенову як лідерові руху. Для запровадження в життя цього плану Горовий одержав від отамана Семенова грошові засоби — золото та харчі.

Для забезпечення майбутніх правлінь українському населенню Далекého Сходу отаман Семенов видав 31 жовтня 1920 року Горовому грамоту, в якій, між іншим, говорить: «Я, як головнокомандуючий усіма Збройними силами — похідний отаман усіх козачих

військ Російської східної країни, заслухав доповідь представників ініціативної групи для об'єднання українського населення Далекého Сходу з усурійським, амурським і байкальським козачо-бурятським населенням про організацію Далекého Східного селянсько-козачого національного комітету. Беручи до уваги тяжке становище населення, що є результатом відсутності загальнодержавної авторитетної влади, цим актом для погодження моєї програми з програмою ініціативної групи, вважаю потрібним заявити наступне: «Я, як головнокомандуючий і об'єднувач антибільшовицького руху на Далекому Сході, вітаю проект створення Далекého Східного селянсько-козачого національного комітету...», крім того, в цій грамоті говориться про повне право всіх національностей, що живуть на території Далекého Сходу, на культурно-національну автономію і т. п.

Одержавши грамоту від отамана Семенова та матеріальну підтримку, Горовий почав організовувати національні комітети у Владивостоці та Микольсько-Усурійську для дальшої боротьби з робітниками і селянами Далекého Сходу».

Зрештою, судова колегія вважала, що:

«1. Петро Горовий винен у тому, що:

а) в жовтні 1920 року одержав уповноваження від Секретаріату Української Крайової Ради вести переговори з представниками російської влади для одержання підтримки, разом із підсудним Мовою-Глушком брав участь у нараді з полковниками Савицьким і Савельєвим, де вирішувалося питання про дальшу боротьбу з владою робітників і селян;

б) в тім, що Горовий після наради, разом з агентом отамана Семенова Неділко-Борковським виїхав на станцію Даурія і мав там переговори з отаманом Семеновим про організацію українського населення Далекého Сходу в групи, що співчували отаману Семенову та його рухові; потім одержав від отамана Семенова «грамоту», десять вагонів борошна, 25.000 карбованців та золото в злитках вагою 34 фунти і 37 золотників (приблизно

но 14 кг — В. С.) для організації контрреволюційного руху;

в) в тім, що після приїзду до Владивостока він, Горовий, щоб зреалізувати вищеподані завдання, почав організацію українських національних комітетів у Владивостоці й Микольсько-Усурійську, взяв посаду заступника голови Владивостоцького Національного комітету; на підставі вищеподаного Горовий є винен у злочині, передбаченім ч. 1, ст. 58 КК.

2. Мова-Глушко Юрій, винен у тому, що:

а) як голова Секретаріату Крайової Ради 7 жовтня 1920 року дав Горовому уповноваження вести переговори з представниками російської влади про взаємну інформацію для пошуку спільної праці й т. п.:

б) у тому, що разом з Горовим брав участь у нараді в Гродеково, на якій були присутніми полковники Савицький і Савельєв;

в) у тому, що після повернення до Владивостока Горового, одержав від нього 3.000 крб. на організацію Українського Крайового З'їзду, тобто Мова-Глушко є винен у злочинах, що передбачені ст. 68 КК.

3. Козак Василь є винен у тому, що:

а) за його підписом у 1918 році, як голови Забайкальської Окружної Ради, незабаром після падіння Радянської влади було видано повноваження полковникові Слищенкові формувати українські частини на Далекім Сході;

б) у тому, що брав участь як заступник уповноваженого Забайкальської Окружної Ради Шведина в одержанні «Грамоти» отамана Семенова; тобто, Козак винен у злочині, передбаченім ст. 68 КК...»

Із заарештованих українців Зеленого Клину через судове слідство в Читі пройшли 24. До речі, вони зробили таку заяву в суді. Візіна сесія Верховного суду РСФРР не має права їх судити, бо тоді Радянської влади на Далекому Сході не було, а були уряди — Сибірський, Всеросійський адмірала А. Колчака, отамана Семенова та братів Меркулових. Навіть якщо українська діяльність шкодила владі, то і в тому випадку вона шкодила не Радянській владі, а комусь іншому.

Тому українці не вважають себе за винних. Це й справді поставило суд під головуванням Матвеева в скрутне становище, але з Москви був наказ: покарати. І влада знайшла вихід: українців умовили визнати себе винними, а пролетарський суд милосердно над ними зжалиться... Так воно й сталося. Лише 14 ув'язнених було засуджено на різні строки, інші були виправдані. Петру Горовому спершу оголосили смертний вирок, але одразу ж замінили його на 10-річне ув'язнення. Тривале перебування за межами України, виключно російська школа до 1917 року, інші асиміляційні процеси, а також Читинський процес 1924 року над українцями, звичайно, справило відповідне враження на населення Зеленого Клину, коли через два роки відбувся Всесоюзний перепис — тоді згідно з інструкцією переписчики мали особливо ретельно уточнювати приналежність до великоросійської, української чи білоруської національностей. Але в той же час дані перепису засвідчують, що значна частина українців Далекого Сходу твердо заявила тоді хто вони і звідки:

	Владивостоцький округ	Міста	населення	Всього	Українці	%
	572.031	166.125	148.768	26,0	15.105	9,1
1. Владивосток	107.980	35.344	6.019	5,6	3.572	10,1
2. Никольськ-Усурійськ	884	210	210	24,9	4.816	42,2
3. Ольга	11.414	6.455	399	6,2	90	2,2
4. Спаськ	6.455	4.048				
5. Сучан						
6. Угольний						
Райони						
1. Гродеївський	22.213		2.928	13,2	3.572	10,1
2. Никольськ-Усурійськ	35.344		11.320	36,9	6.379	33,3
3. Михайлівський	30.657		1.004	4,1	1.324	3,1
4. Ольгинський	19.140		42.482	71,7	29.476	53,11
5. Покоївський	24.540		47.710	7,2	38.209	50,9
6. Пасієтський	42.482		25.493	65,7	23.028	7,298
7. Спаський	29.476		33.818	67,2	32.461	21,826
8. Суйфунський	47.710		21.193	60,1	12.728	
9. Сучанський	38.209					
10. Ханкайський	25.493					
11. Чернігівський	23.028					
12. Шкотівський	33.818					
13. Шмаківський	32.461					
14. Яковлівський	21.193					

Слід зазначити: росіяни, крім Михайлівського району, де їх перепис виводить 54 проценти, ніде не становлять більшість.

	Всього	Українці	%
Хабаровський округ	188.360	49.530	26,3
Міста	61.431	7.049	11,5
1. Хабаровськ	49.704	3.791	7,6
2. Ваза	2.341	202	8,6
3. Іман	4.914	2.073	42,2
4. Ін	2.495	290	11,6
5. Муратов-Амурський	1.977	549	30,0
Райони	126.929	42.481	33,5
1. Іманський	46.722	29.346	62,8
2. Вяземський	23.758	6.806	28,7
3. Михайло-Семенівський	8.080	812	10,1
4. Некрасівський	39.166	5.075	12,9
5. Советський	10.203	443	4

Крім того, перепис подає в цьому окрузі також близько 12 тисяч білорусів і 8.500 корейців.

	Всього	Українці	%
Амурський округ	395.783	100.500	25,4
Райони			
1. Александрівський	52.111	29.622	56,9
2. Амуро-Зейський	21.689	518	2,4
3. КатериноНікольський	10.575	56	0,5
4. Завитинський	24.913	12.051	48,4
5. Іванівський	41.581	17.813	41,6
6. Мазанівський	15.245	5.587	36,6
7. Михайлівський	23.367	4.075	17,4
8. Свободненський	33.387	5.165	15,9
9. Селемджінсько-Буреїнський	2.270	21	0,9
10. Тамбовський	52.567	16.294	31,0
11. Хінгано-Архаринський	20.766	2.360	11,4
12. Чекундинський	828	1	0,1

Необхідно вказати: дані Всесоюзного перепису 1926 року щодо 315 тисяч українців на Зеленому Клину були невдовзі поставлені під сумнів Василем Київичем. Він, спираючись, зокрема, на перепис українського населення (437 тисяч осіб) Зеленого Клину, здійсненого в 1918 році далекосхідними українськими організаціями, вважав, враховуючи всі ненормальності того часу, що кількість українців повинна не зменшитися до 315 000 осіб, тобто на 28 процентів, а зрости як мінімум на 30 відсотків — до 568 тисяч.

Такий висновок був зроблений у результаті спеціальних досліджень у Чернігівському, Спаському, Шмаківському та інших районах, які засвідчили, що процент українського населення у Примор'ї треба подвоїти, а на Приамур'ї, підняти до 50—60. До речі, підправляла офіційні документи перепису і книга «Дальневосточный край» (1932 р.), в якій на с. 30 зазначалося: українців у Ханкайському районі — 54 проценти (перепис дає 50,9), Завитинському — 50 (48,4), Михайлівському на Амурі — 56 (17,4).

У цій же книзі пишеться й таке: «Переселяючись з південних степових областей, українці приносили сюди свій культурно-побутовий уклад, мову й культуру, що, незважаючи на жорстоку русифікацію, яку проводив царський уряд, збереглися в своїх підставах, і безперечно, це дає велику можливість для проведення повної українізації всіх районів та перетворенню краю в дійсно українську землю не тільки на формальних підставах, але й фактично».

Але й надалі українські переселенці поповнюють нашу діаспору Зеленого Клину. За даними Л. Рибаківського, в 1927—28 роках із загальної кількості сімейних переселенців на Далекий Схід 36,7 тисячі на Україну припадало 11,2 тисячі, Центральну Росію — 8,6 тисячі, Білорусію — 5,1 тисячі, Казахстан і Середню Азію — 4,9 тисячі, Сибір — 6,9 тисячі осіб.

У 30-і роки потік української людності на Зелений Клин пішов іншим шляхом, як працювало, арештантськими вагонами. «Розкуркулені» також становили значну частину новоприбульців. В умовах репресій українці змушені були шукати притулку в Харбіні (Маньчжурія), де їхнє національне життя не припинялося аж до другої світової війни.

А потім були добровільні переселення вже післявоєнного часу. Вони додали українського населення не тільки власне у Примор'ї, але й в інших регіонах Зеленого Клину. Скажімо, на Сахаліні тепер проживає близько 50 тисяч наших земляків. Зросла їх кількість на Камчатці, Зелений Клин вривався і в глибокі

сніги Арктики, де поряд з Сергієм Павловичем Корольовим на Чукотці відбували тюремний строк тисячі й тисячі українців. До недавня головою Уеленської сільської Ради — крайнього населеного пункту Північно-Східної Азії на мисі Дежнева — був житомирянин Артем Федорович Михайлюк. Там же, в Уелені, першим учителем чукчів був уродженець Лутківки (біля Владивостока) Петро Якович Скорик, батьки котрого переселилися з Черкащини. Цей вчений-українець першим написав граматику чукотської мови.

Українська громада Зеленого Клину нині прокидається до національного життя, і вона просить допомоги від матері-України.

Малиновий Клин

Родючі землі регіону — передусім Кубанщини — заселені запорозькими козаками в основному наприкінці XVIII ст. Пізніше до них приєдналися переселенці з Полтавщини, Чернігівщини й Харківщини. На нових землях запорожці зберегли свій територіально-адміністративний поділ Січі у формі куренів Чорноморського козацького війська. Але незабаром виборний лад запорожців російський уряд скасував, від 1794 року, не скликаючи військової ради, призначаючи наказних отаманів, курені були перетворені в станиці...

Однак національна свідомість серед українців на Кубані зберігалася. Ось як описує очевидець побут та звичаї кубанців на початку XX ст.: «Кубанщина — переважно український край. Більша частина козаків виійшла із Запоріжжя, і тільки за Кубанню починається якась мішанина, бо там приписано до війська кілька тисяч селян, донських та азовських козаків і миколаївських солдатів. Кубанські козаки, колишні запорожці, до цього часу звуться чорноморцями, відрізняючись навіть найменням од козаків-лінійців, переселенців з Донщини та Московщини. Вони не забули рідної мови, рідних пісень, рідних звичаїв, тільки одіж чужу наділи, та через військову службу багато дечого чужого навчилися. На правому боці Кубані, аж до Лаби, а саме в Катеринодарському

Ейському й почасти Кавказькому відділах по всіх станицях лунає українська мова, панують українські звичаї, пісні, приказки, навіть українське вбрання. Тільки козаки, що відбувають службу, носять тут одіж, що й горяни, себто, бешмет, або жупан тонкого сукна, а в будень кубовий, поверх його черкеску, той же жупан, тільки без коміра і з вирізом на грудях, а на голові папаху або високу шапку-кучму. Жінки ходять у тому ж вбранні, що й на Україні.

Дома козаки нічим не відрізняються від селян-хліборобів: вони працюють на полі і вдома, їздять під хуру. В свято молодь гуляє на майдані або на вулиці, співаючи пісень. Деяких знає кожна українська дівчина. Деінде взимку збираються навіть на вечорниці, а по весні виспівуються скрізь веснянки.

Отже, військова служба додала нового до життя кубанців. Молодь заздалегідь прив'язується до неї і часто на майдані показує свою умілість: тут юнаки бігають наввипередки, верхи, стоячи в сідлі, хапають на бігу з землі шапку, стрибають на землю, а потім з коня і т. п. По відділах Кавказькому, Балтанашинському, Лабинському й почасти Майкопському живуть уже козаки лінійці. Це край змосковщений, бо там співаються московські пісні, вживається московська мова, навіть одіж на козачках московська, тільки мужчини носять той же бешмет і ту ж черкеску, що й чорноморці. Отже, й по цих відділах багато українців-селян, що живуть понад Кубанню, а ще більше українців-чужгородніх, що їх багато в кожному селі, в кожній станиці.

Ці пересельці не дають зникнути українській мові навіть по тих кутках Кубанщини, де живуть козаки-лінійці та горяни. Тим-то українець почуває себе рідним на Кубані: він знайде тут своїх земляків, побаче рідні звичаї, рідну одіж, почує рідні пісні, думки, казки, приказки. Правда, чужа московська школа і солдатські муштри разом з фабриками та заводами калічать мову в кубанського українця, держать до його звичаїв багато чужого, нерідного, але ж до якого часу кубан-

ський селянин, вертаючись з солдатів або з фабрики до себе на село, забуває московську науку для своєї батьківської, бо старі люди, а надто жінки та дітвора, не знають іншої мови, як українська, не співають інших пісень, не розказують інших казок, як українських. Тим-то на Кубанщині по селах тільки молоді люди, що на службі московським милдом умивалися, балакають іноді московською мовою, та й то не вдома, не з селянами, а з людьми «образованими». Плеще такий перевертень якусь нісенітницю, ламаючи язика, і думає, що він балакає «по-панському»... На вулицю він уже винесе дурну безсоромну пісню про «мальчишечку» та про «девчоночку», підслухану десь на чужині од п'яних волюцюг. І справді, в українському селі ви ніколи не почуете гарної московської пісні, бо українські перевертні навчаються тих пісень, т'няючись з «трактиря в погребок» — але ж, на лихо, молодь переймає їх, забуваючи рідні чудові пісні.

Та мішанина людей, що починається за Кубанню, багато додала чужого, зайвого не лише до самої української мови, а й до звичаїв українських селян. Проживаючи серед горян лінійців та московських пересельців, вони навчаються од їх дечого, зовсім не українського. Скрізь по Кубанщині, наприклад, батько продає дочку молодому за гроші, як і в горян...»

На початку ХХ століття на Кубані починають створюватися різні українські громади, зокрема, Русько-Українська Просвіта в Катеринодарі. Через призму радянського ладу в 20-х роках Кубань напередодні 1917 року і пізніше бачилася такою:

«У деяких місцях українці не знають про те, що вони являються українцями. Це спостерігається у відокремлених станицях, де навколо живуть або гірські народи, або великороси. В інших місцях українці на запитання про те, якої вони нації відповідають так: «Ми запорожці, а не українці». Це буває тому, що вони хоронять традиції запорожців, звідкісь вони вийшли у XVIII столітті. А хоронять запорозькі традиції через те,

що вони головним чином на Кубані являються козаками, військовим сословієм.

Взагалі треба сказати, що більшість північно-кавказьких українців являються оригінальнішими українцями, ніж катеринославці, які більше русифіковані кубанців. Раніше, в старі часи, північно-кавказькі українці особисто на Кубані жили трохи вільніше. Наприклад, на протязі останніх двадцяти років дореволюційних часів було видано кілька книжок українською мовою. І через ці поганькі зв'язки свого часу Петлюра закликав кубанських козаків до боротьби з Радянською владою. Але кубанці добре зрозуміли, куди кликав їх «батько» Петлюра і через те з ним проти Радянської влади не пішли.

За два роки до денікінських днів у деяких округах краю, особливо на Кубані, було чимало українських шкіл. Але, коли Денікін узяв владу до своїх рук, то зразу ж було страчено чотирьох козаків — учителів за українізацію шкіл і т. ін. (Денікінцями було підступно вбито славного українського патріота М. С. Рябовола — В. С.).

Після такого випадку Денікіна з українцями український рух на Північному Кавказі було ліквідовано, загнано в підпілля. Українські школи скасовано, а також бібліотеки палили та різними іншими заходами знищували.

Отак Денікін вирішував національне питання — вірвками та нагаями. З приходом Радянської влади знову українці почали ворушитися, почали будувати школи і т. ін., але треба сказати, що взагалі хлібороби та учительство спочатку до української роботи ставилися нерішуче, позаяк несвідомі люди боялися того, аби Радянська влада не поступила так, як Денікін...

І тільки після XII з'їзду РКП(б) робота по лінії освіти поширилась. Але, на жаль, до цього року (1926-го) не було керівного центру і тому робота мала великі хиби. Розверталась більш стихійно і через це було чимало різних непорозумінь. У цей час, коли при окружних комітетах РКП є українські секції, а також утворено крайове українське бюро при Північно-Кавказькому крайкомі пар-

тії робота приймає доцільно плановий характер.

Крім цього організовано в Краснодарі українську газету Союзу пролетарських та селянських письменників «СУМ» і т. ін. Намічено організувати лікнепів — 162, кутків при хатах-читальнях — 101.

Таким чином в шкільній справі вже маємо деякі перемоги, за винятком шкіл другого ступеня, котрих зовсім мало через те, що недостатньо кваліфікованих робітників. Але на другий рік буде вжито всіх заходів до поширення кількості цих шкіл. Не досить гарне становище з політосвітньою роботою. Вона до цього часу якщо і велася, то дуже мляво через те, що були гальмування і в шкільній роботі, населення, буваючи несвідомим, іноді ставилося до української школи байдуже.

Зараз кілька слів про відношення самого населення щодо українізації. Є чимала частина хліборобів, позаяк вони цілком розуміють, що навчати дітей на рідній мові легше, ніж на будь-якій іншій. Наприклад, в одній станиці Кубанської округи на загальних зборах разом з Радою ухвалили перевести навчання в школі на рідну українську мову, а потім зняли вивіску Станради, затерли написане на російській, написали на українській мові, така-то Станрада.

Друга частина населення ставиться до української школи неохоче через те, що у станичних радах і інших установах діловодство ведеться російською. Про це хлібороби кажуть: «Що ж наші діти робитимуть, коли вони будуть грамотні по-українській мові, вони ж не зможуть написати заяви до Станради.»

На шкільній роботі дуже відбивається непристосованість до Кубані українських підручників, особливо молодших груп. На Кубані вживаються заходи про видання місцевого підручника. Взагалі на це питання треба звернути серйозну увагу Наркомосу і Держвидаву України.

Крім того, взагалі роботу серед українців на Північному Кавказі дуже гальмує відсутність гарних партійних та освітніх робітни-

ків. За останній рік кілька десятків учителів приїхали з України, але їх не досить.

Дуже потрібні гарні навчальні сили, головним чином через те, що дедалі та робота де швидшим темпом поширювати на всіх напрямках».

За даними Кубанського окрвідділу народної освіти, в 1925 році тут нараховувалося 900.000 жителів, котрі розмовляли українською мовою, з них 50.000 (третина) в Краснодарі. Відповідно до цього кількість українських шкіл I-го ступеня в окрузі доходила до 150 з 14.000 учнями і 320 вчителями. В станиці Полтавській функціонував Український педтехнікум на 300 студентів.

З літа 1920 року завдяки енергійним заходам українського професора О. Багрія з Самари, в Катеринодарі створюється Кубанський університет, кістяк викладацького складу якого становили вихідці з України. У медичному інституті у травні 1925 року вчився 1021 студент, у тому числі 436 козацьких дітей, тобто українців.

Щоб охопити широкий контингент українських дітей школами з рідною мовою навчання, у листопаді 1926 року, наприклад, Північно-Кавказький крайовий відділ народної освіти звернувся до Наркомату освіти УРСР з проханням направити викладача педології в Український педагогічний технікум, що знаходився в станиці Полтавській. Викладання в технікумі, підкреслювалося в цьому листі, здійснюється українською мовою. На цю посаду були рекомендовані Ю. У. Барбанягрі з Ногайська та М. Х. Щитинський з Слов'янська.

Першою українською газетою на Кубані була «Чорноморець», що виходила з 1917 року в Новоросійську за редакцією Олеса Досвітнього. Пізніше в Катеринодарі з'являється орган Кубанської крайової Ради «Кубанський край».

Українське слово жило й розвивалося в двадцяті роки в художній самодіяльності. Як правило, хоріві гуртки в своєму репертуарі мали українські пісні, або, як висловлювали-

ся місцеві чиновники, вони «живуть переважно старим і «малоросійським» репертуаром».

Тож не дивно, що в березні 1926 року запрошений до Краснодару хор Сергіївської станиці на другому з'їзді Рад Кубані давав концерт, прикрасивши його виконанням пісні «Ще не вмерла Україна».

Процес згортання українізації на Кубані, за дослідженням Я. Савки, намічається з 1930 року, коли почалися нічні виклики професорів і вчителів-українців, начеплення їм найрізноманітніших ярликів, інкримінування безглуздох звинувачень.

Але остаточно процес знищення української культури на Кубані набирає обертів з 1932 року. Тоді тут припиняється діяльність видавництва «Червоний прапор» і «Радянський станичник». Краснодарська філія Державного видавництва України з її представництвом на Кубані і Північному Кавказі перестала розповсюджувати українську літературу і періодичні видання, місцеве населення змушене було читати лише російські книжки і пресу. Прискорювало русифікацію й те, що всі українські школи та культурно-освітні установи ліквідувалися, по людних місцях палили українську літературу з хат-читалень. Ті ж, хто поширював українське слово, були знищені або вислані в тайгові концтабори. зокрема, така доля спіткала півтори тисячі вчителів.

14 грудня 1932 року ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалюють постанову «Про припинення українізації: «1) Немедленно перевести на Северном Кавказе делопроизводство советских и кооперативных органов «украинских» районов, а также все имеющиеся газеты и журналы с украинского языка на русский как более понятный для кубанцев, подготовить и к осени перевести преподавание в школах на русский язык.

ЦК и СНК обязывают крайком и крайисполком срочно проверить и улучшить состав работников школ в «украинских» районах.

2) В отмену старого решения разрешить завоз товаров для украинских деревень и предоставить право т.т. Коспору и Чубарю при-

остановить снабжение товарами особо отстающих районов впредь до окончания хлебозаготовительного плана. Председатель СНК Молотов. Секретарь ЦК Сталин».

Великих втрат українське населення Кубані зазнало під час голодомору, який набрав величезного розмаху після насильницької колективізації, якій противилися селяни. Загої Червоної Армії та ОДПУ оточували щільним кільцем козацькі станиці, не даючи можливості населенню вийти з них, тобто прирікаючи на вимирання, оскільки зерно і живність уже перед цим були забрані.

У результаті такого «підкування» більшовицької влади половина українського козацтва Кубані була заморена голодною смертю, а населення значної кількості станиць вивозили в Сибір, заселяючи на їх обійстя, як правило, ветеранів Червоної Армії. Назви цих станиць змінювалися, аби ніхто й не знав, що в них жили нащадки славного українського козацтва.

Крім того, десятки тисяч кубанських українців були закатовані в підвалах місцевих відділів ОДПУ-НКВС.

Усе це боляче вдарило по українській людині Кубані на довгі десятки років. І лише останнім часом тут починає відроджуватися українське національне життя. Зокрема, для координації діяльності українських організацій Кубані утворено Чорноморську Козацьку Раду, яку очолив головний отаман Пилипенко. Сучасне кубанське козацтво прагне мати добрі зв'язки з матір'ю-Україною.

Поволжя

Українці з'являються в цьому регіоні ще в XVI ст. У селі Килдеево на річці Куришинці, що на мордовській землі, вже 1567 року значаться Івашко Гріх, Іванко Хвіст та ін. Тоді ж у селі Агишево першими поселенцями були, як підкреслюється в «писцовой книжці», не росіяни, «а живуть в ней полонянки», котрі названі не за великоруським звичаєм — іменем і по-батькові чи прізвиськом, а одним лише зменшувальним іменем, як Якуш та Улянко.

Протягом наступних півтора століття вихідці з українського козацтва розселяються невеликими групами в Середній та Нижній течії Волги. Масове ж заселення українцями, зокрема, Нижнього Поволжя можна віднести до першої чверті XVIII ст., коли указом московського уряду на Царинську оборонну лінію переселяють поряд з російськими і українських селян. У 20-х роках XVIII ст. вони засновують село Красний Яр, а також кілька хуторів — Петруніни, Костарови, Саламатини, Баранівські.

Друга хвиля українських переселенців з'являється тут одразу ж після освоєння Царинської сторожової лінії. Як правило, це вже були втікачі від панської неволі. За розповіддю старожилів села Самойлівки, що в Самарському краї, їхні предки вийшли сюди з-під Києва, втекли від поміщика Самойлова. На річці Терси вони заснували троє сіл: Єлань, Самойловку (три Острови) та Піщанку. Тоді ж за наказом імператриці Анни Іоанівни між Царицином і Камишином поселено близько тисячі сімей українців, а також певну кількість донських козаків, яких віднесли до Волзького козацького війська. Українські родини, очевидно, були з Лівобережжя, оскільки одна з новозаснованих станиць називалася Балаклійською.

Але ще більше українців потягнулося на Волгу, коли прочули, що царський уряд закликає охочих розробляти соляне озеро Ельтон. І саме українські селяни першими опинилися на нових розробках; у вересні 1747 року чумаки Іван Осипович «со товарищи» додали в Саратов першу валку ельтонської солі. Пізніше вздовж соляних трактів у Заволжі з'являється ціла низка українських слобід: Покровська (тепер м. Енгельс), Миколаївка — проти Камишина (тепер м. Миколаївськ), Узмор'є, Квасниківка, Котева.

Ось як описували українські чумаки з слободи Покровської свій побут у 1754 році в скарзі до сенату: «Для безотлучного жителства при соляних городках, которые стоят за Волгой на луговой стороне, на дикой степи, против городов Дмитриевска и Саратова, по

селились мы своими дворами и обзаводились, без чего обойтись невозможно, всякими принадлежностями, покупая дорогою ценою скот и прочее, что до оного принадлежало, не малым коштом, и понесли многие яко на новом и нежительствоном месте великие разные тягости и убытки».

Чумаки самі мали прокладати собі дороги, будуючи на власні кошти мости, греблі, копаючи колодязі. По дорозі на Саратов їх довелось викопати серед солончаків 30, та ще 19 біля озера, на камишинському шляху — 62...

Як правило, до чумакування були приписані селяни графа Розумовського. З 1794 року до солевиозу були приписані українські поселення Самойлівка, Піщанка, Петровська, Порубіжна, Царівка, Рахинка, Володимирівка та Підгорна, в яких мешкало 15.675 осіб чоловічої статі. Належні їм вісімнадцять тисяч пар волів використовувалися для перевезення солі. В 1797 році до вивезення солі з Ельтона було прикріплено вже 17 українських слобід. У 30-ті роки XIX ст. на південь від Саратова нараховувалося близько 70 населених пунктів, заснованих українцями.

А як же фіксувала українців у Поволжі офіційна російська статистика? Скажімо, «Статистические таблицы Самарской губернии» (1870) згадують їх у Самарському повіті в Зубівці (15 чол.), Брусовій (54), Чернівці (140), Василівці (10), Колодній (67), Водяному Хуторі (1091), у Чорнорічній волості три населені пункти повністю українські: Лопатино (1140), Чорна річка (303), Миколаївка (464). У Бугурусланському повіті багато українців у волості Кинель-Черкаській, майже повністю вони населяють Пондівську волость. Особливо багато українців селилося в Новоузенському повіті, зокрема у волостях Изморській, Покровській, Генеральській, Краснокутській, Савинській, Салтоцькій, Старополтавській, Наталівській, Дергачівській, де їх проживало більше половини. Хоча й тут, здається, кількість українців занижено, а в окремих населених пунктах взагалі не враховано, як і по інших повітах. Наприклад, в Августовській

волості Миколаївського повіту в селах Україна, Мала Чернігівка, Велика Чернігівка не згадується жодного українця.

Перепис 1926 року дав таку (хай і зменшену) кількість українського населення в Поволжжі. В Астраханській губернії — 13.926, з них 12.765 у Балхунському районі. У Ленінському повіті Сталінградської губернії нараховувалося 26.570 українців, з них 12.454 (49%) — у Капустиноярському районі, в Миколаївському повіті — 41.704.

Із загальної кількості українського населення Камишинського повіту Саратовської губернії — 52.607 (інші дані — 170.000) чоловік в двох районах — Котовському та Красноярьському — його було більшість: відповідно 69,3 та 72,4 процента, всього — 29.301 чоловік.

У Балашовському повіті із загальної кількості українців 80.072 осіб 57462 припадало на два райони з українською більшістю — Єлажський (51,9%) і Самойловський (79,3%).

Чимало наших співвітчизників проживало в Республіці Німців Поволжя — 68.565. В основному вони мешкали в Покровському районі — 74,9 відсотка до загальної кількості.

Про життя наших земляків у Нижньоволзькому краї на початку 30-х років яскраве уявлення дає перша тут українська газета місцевого крайвиконкому «Лицем до колхозу», видана тиражем 15.000 українською мовою.

Про що йдеться в ній? Передусім, у дусі того часу: «боротьба проти українського куркульства ставить руба завдання про переведення українзації, про переведення масової роботи на рідну мову» — це з Хоперського округу. З Саратова йдеться про газету рідною мовою, з Камишинського округу — про український театр, український музей, з Миколаївського району — про українізацію хат-читальень, червоних кутків.

Звертає увагу кореспонденція з Владимирського району Астраханської округи, в якій розповідається про вчительок, котрі заборонили дітям розмовляти рідною мовою. Але

тут же йдеться про те, що пленум райвиконкому вирішив з 3 січня 1930 року провести повну українізацію району.

Цікаве й таке повідомлення: в Дубінському районі причини неуспіху минулорічної хлібозаготівлі пояснювали так: «українські льозунги до хлібозаготівель було затримано в райвиконкомі, а українцям послано плякати на російській мові». Секретар райкому та голова райвиконкому, котрі вели боротьбу проти українізації, запевняли: «українців у нас немає — є обрусілі хохли».

У спеціальній статті Ю. Бергера «Українізація — політичне завдання», зокрема зазначалося: «В 1929 році знов було піднято українське питання, але вже сама парторганізація узялася за це. Ми побачили, що наші українці дуже відстали від України, що куркуль в українському селі ще сильний, що бідноту слабо організовано. Ми побачили, що біднота та батраки на зібраннях мало виступають, бо не знають по-російськи, і не понімають, що розказує докладчик. А куркуль добре знає і понімає по-російськи та роз'яснює біднякові все по-своєму — по культурному».

У руслі українізації крайовий відділ народної освіти намічав у 1930 році «пропустити всіх учителів-українців через українські курси в округах та районах. Провести всіх учителів українців з російських сіл до українських. Негайно ввести в дев'ятій та восьмій групі для українців українську мову, літературу, історію та педагогічний ухил, там, де можна виділити вже тепер українців в окремі групи. Всі українці, що кінчають педтехнікуми та університети, мусять вивчати українську мову, а крім того організовано український відділ при Балашівському педтехнікумі. З весни 1930 року всі українські школи I та II ступеня, всі школи селянської молоді цілком переводяться на українську мову. З осені намічається українізувати Миколаївський педтехнікум та один сільськогосподарський педтехнікум. При Саратовському університеті буде відкрито український відділ, теж при роб-

фаці і при радпартшколі в Саратові та Ста-
лінграді або Камішині»...

Важливим було й те, що тут, у Поволжі, професором А. Дульзоном було у 1927 році виконано спеціальне дослідження «До характеристики українських говорів Республіки Німців Поволжя». У ньому, зокрема, зазначалося: «Щодо українських діалектів нашої республіки, мало значення в першу чергу суто науково встановити, скільки ці діалекти є ще чисто українськими, з метою забезпечення правильного підходу до питання про українізацію шкіл у наших українських сетах».

Крім компактного населених територій у Нижньому Поволжі, наші земляки на той час прагнули відродити свою національну культуру і в регіонах, що знаходилися вище по Волзі.

Зокрема, 28 серпня 1926 року Наркомат освіти Татарії просив надіслати для українських національних шкіл цієї республіки програму з російської мови в тому обсязі, в якому цей предмет читається на Україні. У зв'язку з цим Державному видавництву України доручалося «за доцільне вислати комплект наших підручників для всіх груп трудшколи, що їх видано «Українським робітником». Водночас Наркомосвіти Татарської РСР повідомлявся, що «російська мова в трудових школах з українською мовою навчання вивчається як окремий предмет з 3-го року навчання». Навчальний план трудової школи стосовно розподілу тижневих годин між мовами такий: 3 і 4 класи: українська — 9, російська — 4; 5 клас: українська — 4, російська і німецька — 3; 6 і 7 класи: українська — 4, російська — 2, німецька — 4».

Крім того, до Казані з Харкова було надіслано навчальні плани технікумів і вузів України з «Положеннями» про них. Тобто поряд з допомогою в розвитку української національної школи в Татарії, тамтешні освітяни одержували можливість співставляти й свої програми з середньої спеціальної та вищої освіти».

У подальшому наших земляків у цьому

регіоні чекала така ж доля, як і скрізь у Радянському Союзі.

Донщина

Початок стійкого заселення нижньодонських степів покладено 1570 року, коли п'ять тисяч запорожців, повертаючись з походу на Астрахань, зупинилися неподалік турецької фортеці Азов і заснували місто Черкаськ. Ця місцевість їм уже була добре відома, бо наприкінці 50-х — на початку 60-х років XVI ст. українські козаки під проводом князя Вишневецького пробували взяти штурмом Азов. Сліди князя Вишневецького збереглися і в місцевостях нинішньої Ростовської області. де протікає Сіверський Донець — в пам'ять про першого організатора Запорозької Січі його ім'я носять донські хутори: Верхній Вишневецький і Нижній Вишневецький.

Старшинські хутори навколо Новочеркаська ще в XVIII ст. населяли українці, зокрема, Западєнський. У 1801 році в ньому мешкало 42 особи чоловічої і 34 жіночої статі. 1807 року їх переселили на р. Грушівку, оскільки територія хутора мала ввійти в межі міста. Українцями населялися також і хутори Садково-Миколаївський, Малозападєнський, Недвиговський, Усть-Койсугський, Сенявка, Рогожкін, Морський, Чумак, Грязновський, Чернецький, Киреев, Сулін та інші, станиця Гнилівська.

Значна частина сучасної Донщини після громадянської війни перебувала в складі України, зокрема, Шахтинський округ. Тоді ж Уряд УСРР поставив питання про приєднання до України суміжних районів РСФРР, де компактно проживали українці. В зв'язку з цим було створено Союзна Паритетну комісію для розмежування. Ось що засвідчують тогочасні документи:

«Виписка из протокола № 3
Заседания Комиссии ЦИК Союза ССР по
урегулированию границ между Р.С.Ф.С.Р
У.С.С.Р и Б.С.С.Р. 21 октября 1924 года.

Постановили:
а) В части Шахтинского округа провести

границу СССР с РСФСР следующим образом: Сорокинский район Шахтинского округа рекой С. Донец разбивается на 2 части, из коих Северная отходит к Северо-Кавказскому краю РСФСР, а южная к Донецкой губернии СССР. Далее граница идет по реке С. Донец до впадения в последнюю реки Б. Каменки. Станицу «Гундоровская» передать Северо-Кавказскому краю РСФСР (рудники остаются за СССР). Продолжение границы считать по реке Б. Каменке, причем хутора «Н. Шеверов» и «Плешаково» — передать Северо-Кавказскому краю РСФСР, а хутора «Власово», и «Королево» оставить в составе Донецкой губернии СССР. Далее граница идет между землепользованиями совхоза «Красная Могила» (б. Провалы) и хуторами: «Ковалево», «Платово», «Гукаво», и отсюда по меже с. Криничной», захватывая хутор «Добрыднев». Далее захватывая Северо-Западную часть Алексеевского района и оставляя за СССР землепользование слоб. «Астаховой» и х. «Н. Ефремовский», «Н. Александровский» и «В. Тузловский», провести границу до Таганрогского округа.

б) в части Таганрогского округа провести границу СССР с РСФСР следующим образом: новая граница от места встречи с окружной границей Таганрогского и Шахтинского округов идет по последней общим направлением на Юг и Юго-Запад до крутого поворота окружной границы на юго-восток. Далее проходит в юго-западном направлении, отрезая юго-восточную часть Голодаевского района до встречи с районной границей Советинского и Голодаевского районов, и идет по последней, пересекая Матвеево-Курганский район у с. Ряжное, оставляя последнее в границах землепользования за Донецкой губернией, до встречи с границей Екатериновского и Матвеев-Курганского районов. Далее идет по районной границе между Николаевским районом с одной стороны и Екатериновским и Федоровским районами с другой стороны, вплоть до берега Азовского моря, оставляя последние два района в пределах Донецкой губернии СССР».

Але після цього з'являється ось такий документ:

«Тов. Червякову.

Делегаты от населения Федоровского района, б. Таганрогского округа Олейников Ив. Ив. и Марченко П. П. явились 10.XII в Административную комиссию ВЦИК из приемной тов. Калинина с постановлением общих собраний: сл. Федоровки, кол. Гофенталь, сельсовета Евфремовского. В этих постановлениях указывается, что Федоровский район тесно связан с Таганрогом, отошедший ныне к Сов. Кавказскому краю, что ездить до Таганрога ближе, чем до других окружных центров СССР и поэтому постановления общих собраний говорят о необходимости присоединения Федоровского района из СССР к отошедшему в состав РСФСР Таганрогу (Федоровский район непосредственно примыкает к отошедшей части).

Делегаты заявили, что в ихнем районе проводится украинизация, детей приходится учить в школах, в которых преподается украинский язык, а основное население украинского языка не понимает, что делопроизводство в учреждениях также ведется на украинском языке, непонятном населению.

После моего указания, что после происшедшей уже передачи некоторой территории из СССР и РСФСР правительство РСФСР едва ли будет возбуждать вопрос о новых передачах делегаты заявили, что население все же будет настаивать на передаче, «исходя из права наций на самоопределение».

Делегация от Федоровского района не единственная. В Москву до этого приезжали делегаты от районов: Голодаевского, Екатериновского и Матвеево-Курганского.

Целесообразно было бы до законодательного оформления южной границы между СССР и РСФСР выяснить вопрос о судьбе указанных выше районов.

По данным Украины эти районы имеют следующее число жителей (українців — в % — В. С.):

Голодаевский	— 32.112 чел.	(77,9% — В. С.)
Екатериновский	— 34.577 чел.	(82,5% — В. С.)

Матвеево-
Курганский — 34.898 чел. (84,7% — В. С.)
Федоровский — 20.963 чел. (56,9% — В. С.)

Всего 127.550 чел.

Согласно намеченной Комиссией ЦИК Союза ССР под председательством т. Червякова новой границы между Донецкой губернией УССР и Северо-Кавказским краем части указанных выше районов Голодаевского (Аграфоновский с/совет) и Матвеево-Курганского предположили к передаче в Северо-Кавказский край. Тем более стало быть нужно решить затронутый вопрос в целом.

Председатель Административной комиссии ВЦИК народный комиссар
Внутренних дел (Белобородов)
Секретарь комиссии (Ф. Лежнев)»

Теперь ось уже такой лист О. Червякова:
«Всем членам комиссии по урегулированию
границы между УССР и РСФСР
тов. Буценко

При сем препровождаю проект постановления
Комиссии по урегулированию границ
между УССР и РСФСР

В основу означенного проекта мною по-
ложено:

- а) Постановление Политбюро ЦК РКП(б)
- б) Предложение делегации РСФСР.

Прошу в самом срочном порядке ознако-
миться с означенным проектом и по телефо-
ну сообщить мне в гор. Минск согласие под-
писать его. После этого мною этот проект бу-
дет послан на санкцию Президиумам ЦИК
УССР и РСФСР.

Считаю при этом нужным сообщить мое
мнение по следующим вопросам

1. Наше решение, касающиеся Таганрог-
ского и Шахтинского округов в виду очень
настойчивых требований населения следовало
бы изменить, проведя границу так, чтобы
Федоровский, Голодаевский, Екатеринов-
ский и Матвеево-Курганский районы отошли
к Таганрогскому округу, включаемому в со-
став РСФСР.

2. Следовало бы внести поправку в поста-
новление Политбюро касающуюся Путивльско-
го уезда, а именно: согласно смысла Поста-
новления Политбюро в состав УССР включа-
ется весь Путивльский уезд, между тем, на
заседании комиссии выяснилось, что такое ре-
шение без связи его с другими уездами со-
здаст ряд неудобств, поэтому целесообразнее
было бы в состав УССР включить только
11 волостей Путивльского уезда оставив в
пределах РСФСР волости: Пригородную,
Крупницкую, Новогончарную, Ново-Слобод-
скую и Шалыгинскую Путивльского уезда.

Коль означенное мое мнение найдет еди-
ногласную поддержку со стороны всех членов
комиссии, то в предложенный мною проект
до посылки его Президиумам ЦИК УССР
и РСФСР мною будут внесены соответству-
ющие поправки.

В случае же разногласий, придется оста-
новиться на первоначальном проекте.

Председатель комиссии по урегули-
рованию границ между УССР
и РСФСР

(А. Червяков)»

Український уряд так реагував на це.
Витяг з протоколу 48/195 засідання Вели-
кої Президії ВУЦВК від 27 березня 1925 р.:
«23. Слухали: Про передачу 3-х районів
Шахтинської та Таганрозької округ до Пів-
нічно-Кавказької країни (Докл. т. Буценко).
Ухвалили: На підставі висновку ЦАТК ви-
знати за доцільне додатково приєднати до
Північно-Кавказької країни Федорівський,
Матвеево-Курганський, Голодаївський та
східну частину Катерининського районів Та-
ганрозької округи, а також доручити ЦАТК
в терміновому порядку скласти та внести
на розгляд Уряду проект постанови ЦВК^У
РСФСР про урегулювання між УРСР, РСФСР
та БСРР в цілому.

Секретар Всеукраїнського Централь-
ного Виконавчого Комітету
(А. Буценко)».

Потім з'являється ще й такий:

«Витяг з протоколу № 67/203 Засідання Малої Президії Всеукраїнського Центрального Виконавського Комітету 28-ого квітня 1925 року.

6. Служали: Про передачу рибальських промислів Таганрозької округи Північно-Кавказькій країні РСФРР (Докл. т. Малеванній).

Ухвалили: В принципі вважати за необхідне тимчасово, до остаточного вирішення питання про розподіл майна поміж Таганрозькою округою та Північно-Кавказькою країною РСФРР — передати майно Таганрозьких рибальських промислів у відання Північно-Кавказької країни. Запропонувати представникові ВУЦВК'у тов. Черлунчакевичу, якого обрано в паритетну комісію, негайно приступити до виконання своїх обов'язків щодо погодження справи відносно розподілу так території, як і майна тих округ Донецчини, які відходять до Північно-Кавказької країни.

Запропонувати ЦАТК в 2-х тижневий термін подати остаточно погоджений проект постанови ВУЦВК'у й РНК про урегулювання кордонів поміж Таганрозькою округою та Північно-Кавказькою країною на підставі постанови Союзної комісії тов. Червякова та посередньої відповідної постанови Президії ВУЦВК'у.

Т. в. об. Голови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету
А. Буценко».

Розмежування відбулося за таким рішенням:
«Передати до складу Російської Соціалістичної Федеративної Республіки нижчезгадані частини території Української Соціалістичної Республіки:

а) Федорівський, Миколаївський (з м. Таганрогом), Матвеєво-Курганський, Советинський, Голодаєвський райони й східню частину Катерининського району Таганрозької округи на Донецчині;

б) Глубочинський, Ленінський, Кам'янський, Усть-Калитвенський, Владимирський, Сулинський, Шахтинський (з м. Шахти) на райони і частини території Сорокинського

й Олексіївського районів Шахтинської округи на Донецчині.

5. У зв'язку з переходом зазначених в арт. 4-му цієї Постанови Шахтинської й Таганрозької округ на Донецчині Української Соціалістичної Радянської Республіки до Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки — вважати за кордон між УСРР і РСФСР в силу цієї постанови по такій лінії:

Сорокинський район рікою Північним Дінцем розділяється на дві частини, з них північна відходить до РСФСР, а південна лишається в межах УСРР; далі кордон іде по ріці Північний Донець аж до впадання в неї ріки В. Кам'янки. Станція Гундоревська в установленнях межах землекористування відходить до РСФСР з тим, що, встановлюючи задоконований кордон землекористування ст. Гундоревської, рудні не входять у внутрішню смугу й лишаються за УСРР. Далі кордон іде по р. В. Кам'янці з тим, що хутори Н. Шерів і Плошаково відходять до РСФСР, а хутори Власово й Королево лишаються за УСРР з тим, що землекористування всіх цих хуторів лишається без зміни до переведення землевпорядкуючих робіт. Далі кордон іде між землекористуваннями радгоспу «Червона Могила» (колишне Провалля) і хутором Ковалево, Платово й Гуково, звідціль кордон іде по межі с. Криничній (колишне Бірюково), займаючи хутір Добрідень, цеб-то по кордону Шаранівського району. Далі, проходячи по території Олексіївського району й залишаючи в межах УСРР землекористування ст. Остахової й хуторів Н. Єфремівського, Н.-Олександрівського й Н.-Тузловського, кордон доходить до Таганрозької округи й проходячи по старому округовому кордону Шахтинської й Таганрозької округ на протязі 5-х верств, іде в напрямку ріки Тузлов по районних кордонах між Голодаївським і Дмитрівським районами до ріки Міус. Далі кордон іде по ріці Міус по кордонах землекористування між селами Маринівкою, Григор'ївською й Голодаївською так, що с.с. Маринівка й Григорівка залишаю-

гься в кордонах УСРР, а с. Голодаївка від-
ходить до РСФРР.

Проходячи далі по кордону землекористу-
вання німецьких колоній Бишлерівки, Маріен-
гам й Густавфельд, з тим, що ці колонії від-
ходять до РСФРР, кордон іде по Амвросієв-
ському районваному кордону до річки Се-
редній Еланчик. Далі кордон устанавлюється
по землекористуваннях села Покрово-Киді-
ївки, х.х. Катеринівського, Слюсарєво до бал-
ки Грузький Еланчик, залишаючи північно-
західну частину Катерининського району в
межах УСРР. Далі кордон іде по балці
Грузький Еланчик аж до кордону Маріуполь-
ської округи.»

УСРР змогла в тих умовах вимагати тіль-
ки такого.

11 листопада 1925 року на засіданні Вели-
кої Президії ВУВК було ухвалено звернути-
ся до Союзної Ради Національностей з про-
ханням утворити спеціальну комісію для роз-
гляду численних заяв, які надходять від ук-
раїнського селянства й робітництва, що ме-
шкають на терені РСФСР у суміжних з
УСРР районах, вважаючи необхідним, аби
представники УСРР, що увіходять до скла-
ду Ради Національностей, взяли участь у ро-
боті цієї комісії.

Ще один документ: «Заслухавши інформа-
цію представників ВУЦВКу в Паритетній ко-
місії щодо вирішення спірних питань у вста-
новленні кордонів між УСРР і Північно-Кав-
казьким краєм, Мала Президія ЦУЦВКА
15 грудня 1925 року, постановила:

Доручити представникам ВУЦВКу, щоб на
черговому засіданні Паритетної комісії вони
обстоювали питання про передачу УСРР лі-
карні Гордона, яка мусить обслуговувати
пролетаріат Донбасу.

Маючи на увазі домагання населення й міс-
цевої влади станції Чертково про приєднан-
ня їх до Старобільської округи, настоювати
в Комісії по районуванню при ЦВК СРСР
про приєднання цієї території до меж УСРР.

Доручити представникам ВУЦВКу обсто-
ювати питання про перенесення морського
технікуму з Таганрога до Маріуполя.»

Справа зі станцією Чертково вже стояла на
порядку денному. На підставі постанови
РНК УСРР від 2/VII-25 р. секретаріатові
ЦАТК в терміновому порядку доручалося
проробити й внести на розгляд комісії пита-
ння щодо приєднання станції Чертково й су-
міжної з нею території Мілеровської округи
Північно-Кавказького краю, а також проект
щодо врегулювання кордону між УСРР й
РСФРР в частині Вороніжчини та Північно-
Кавказького краю РСФРР на підставі кло-
потань від українського населення зазначеної
території.

7 травня 1925 року ЦАТК при ВУЦВКу
винесла таке рішення: «Визнати, що існую-
чий державний кордон поміж УСРР й Північ-
но-Кавказькою країною РСФРР в районі
ст. Чертково (Південно-Східна залізниця)
цілком штучний й, розглядаючи одноцільну
в економічному та географічному відношен-
ні територію, яка тяготіє до х. Мілового Ста-
робільської округи, викликає тим самим не-
нормальні явища, які дискредитують місце-
ві органи влади перед населенням, а тому
просити Президію ВУЦВКу підняти перед
ЦВК СРСР клопотання про приєднання Ле-
оно-Калитвенської волости Північно-Кавказь-
кої країни РСФРР до складу Стрільцівсько-
го району Старобільської округи УСРР».

Але нічого не вийшло в уряду УСРР: стан-
ція Чертково так і залишилася в складі
РСФРР, хоч через залізничні колії був укра-
їнський населений пункт Мілове.

Українське населення в тих районах, що
відійшли до Північно-Кавказького краю, з то-
го часу втратило можливість розвивати свою
культуру.

Ось що говорив М. Скрипник, нарком осві-
ти УСРР, з цього приводу: «В Таганрозькій
окрузі, де українське населення 71%, після
передачі цієї округи з складу УСРР до Пів-
нічно-Кавказького краю РСФРР, кінець-кін-
цем закрито всі українські школи, і зараз
там немає жодної української школи. Як
правило, по всіх суміжних територіях з укра-
їнською більшістю населення відсутні україн-

ські газети, український театр, українська книжка, український клуб».

Ось що засвідчувала з цього приводу статистика про задоволення українського населення в округах Північно-Кавказького краю:

Округа	Українці за народністю	Українці шкіль. за мовою	Українських
Кубанська	915.142	729.278	214
Донська	498.287	255.399	14
Армавірська	305.126	74.524	11
Терська	194.083	95.265	1
Чорноморська	103.922	51.699	—
Донецька	206.520	193.174	—
Таганрозька	191.771	68.019	—
Шахтинсько-Донецька	70.686	41.194	—
Майкопська	94.322	34.566	—
Сальська	207.195	167.505	—
Ставропольська	245.755	85.285	—

Але потім стало ще гірше, зовсім погано... Як і сьогодні.

Сибір

Завоювавши наприкінці XVI ст. Сибір, московські правителі, приєднавши до свого титулу звання «царя Сибірського», намагаються одразу ж заселити цей зауральський край. Поряд з направленим сюди всіляких «охочих людей», полонених шведів, поляків, литовців, висилають і запорожців. «Розписи ссыльных черкас» датуються ще задовго до Переяславської Ради 1654 року. Так, 1642 року 188 українців «съ ихъ семьями, изъ Чугуева, Курска и Воронежа, сосланныхъ въ службу и на пашню сначала въ понизовые города — Свяжской, Курмышъ, Ядринскъ и др., а оттуда переведенныхъ на великую р. Лену», къ первому Якутскому воеводе стольнику П. П. Головину, которому велено всехъ черкасъ устроить в пашенные крестьяне». Через два роки з'являється новий реєстр «ссыльнымъ людямъ черкасамъ», поселені туди з дітьми. Були українські козаки в походах Василя Пояркова в 1643 і Семена Дежнева

— в 1648 роках. У 1671 році вони заселяють уже «страны охотскія і нерчинскія».

Потім пішли й повезли до Сибіру Владимирським трактом політичних в'язнів з України. Насамперед, це були козацькі старшини, тодішня українська інтелігенція. Від Тоболу до Верхоянська розкидані були українські політв'язні Російської імперії, серед яких були і діти. Список їх, коли буде складений, виявиться дуже задовгим. До речі, багато з них уже і не поверталось до рідних країв.

Переселенці в пошуках кращої долі добиваються за Урал уже в XIX ст. За даними перепису 1897 року, в Сибіру проживало 223.274 українців, з них у Тобольській губернії мешкало на той час 37,8 тисячі чоловік — у південних повітах головним чином, Ішимському, Тюкалінському... В двох останніх (на січень 1915 року) їх нараховувалося відповідно 8,6 і 19,8 тисячі осіб. Значно більше було українців у Томській губернії: на кінець XIX ст. їх тут осіло 99,2 тисячі осіб. За станом на січень 1915 року в Барнаульському повіті їх нараховувалося понад 50 тисяч, у Каїнському, Маріїнському й Зміногорському — від 16,8 до 19,2 тисячі в кожному; в інших — менше, зокрема в Кузнецькому близько тисячі. В Єнісейській губернії проживало до 1917 року 21,4 тисячі українців, Іркутській — понад 4 тисячі, в Забайкальській області понад 5 тисяч (з них у Читинському повіті — 3,7 тисячі), зовсім мало в Якутії — кількасот чоловік.

Ось як описує очевидець життя наших земляків:

«Перше, що переносять українці на сибірський ґрунт, це почитання місцевих з України святих. Їхніми іменами називають свої села, в їхню честь ставлять церкви й справляють ікони. Інколи цілі великі округи, з десятками сіл, називають тими назвами, що записали дома, й коли б нетутешне назвисько повіту та губернії, то поштарям трудно було розібратися з адресами, навіть розташовані села так само по назвиськам, лишень побільшений простір між ними.

Перші роки, поки чоловіки ходять до пере-

селенських урядовців за допомогою, поки мають багато діла з старожилами при обзаведенні господарством, навіть мовою поступаються на користь московської, бо сибіряк, хоч стріляй йому в лоб, не зрозуміє української мови, й особливо, коли нею говорить жінка.

Схороняють мову й звичаї жінки та діти, які не виходять ніколи з українського оточення. Діти, крім того, що ніде не бувають, позбавлені навіть народної школи, де вже чули російську мову».

Важливо додати й таку деталь з господарського життя: у надзвичайно складних сибірських умовах українські селяни добивалися розведення хлібних злаків, привезених з рідної землі. Так, переселенець з Київської губернії Сахно на початку ХХ століття успішно культивував в Іркутській губернії чотири сорти озимої пшениці.

Наші земляки в Сибіру завжди думали про зв'язок з матір'ю-Україною. Свідченням цього є лист на переломі 20-х років нинішнього століття: «Вид групи земляків до рідної України»

Заява

Прохаємо тов. українців вислати нам землякам, які книжки й пієси, для постановки спектаклів, пісельник.

А томи чуємо через листи, котрі отримуємо з України, що там просвітність дуже висока на своїй мови нам нема де що взяти із своєї мови. Нас оточує усюди російська мова.

Але ж росіїці теж цікавиться українськими піснями да мовою. За що прохаємо із далекій країні Сибіру вислати нам декільки плакатів та книжок і газету «Вісти» журналів жинкам. Група проханців українців.

Прохаємо вислати на цьому адресу
Сибирский край Канский округ
Тайшетский район село Шелехово
Артюху Гриц».

Кількість українців збільшується в Сибіру особливо після сталінського «великого перелому». На загибель туди їх вивозять сотні й сотні тисяч — від Уралу до Магадану. А скільки депортовано із Західної України так

званих «бандерівців» після 1944 року. Не всі з них після відбуття 25-річних строків повернулися додому, завели там сім'ї, приросли. А ще ж наші молоді хлопці й дівчата їхали будувати БАМ, освоювати родовища корисних копалин у Тюмені, Якутії, Норильську...

Особливо українізованим є Тюменський край. Постійне проживання тут понад 600 тисяч наших земляків, які вирішальним чином впливають на розвиток регіону, змушують голову місцевої російської адміністрації Юрія Шафраніка просити Київ, аби встановити прямі зв'язки Тюмень — Україна. Тільки в Новому Уренгої і його околицях проживає понад 100 тисяч українців. А в українському Ноябрьську? А ще скільки літає щотижня наших вахтовиків до Західного Сибіру! Без них — українських нафтовиків і газовиків — видобуток пального в Тюмені скоротився б щонайменше удвоє, і не перекачувала б Росія його через нашу територію за валюту на Захід в таких обсягах. Це вона має головним чином завдяки допомозі й компетентності синів України, представники якої розв'язують, зокрема, проблеми глибокого буріння в складних умовах. Адже саме українські майстри добралися до тих горизонтів, де нафта і газ залягають на глибині понад 5 тисяч метрів, зокрема, першими цього результату досягли галичани М. Мотичак, Д. Люклян, Г. Покугалічани. Останній, до речі, пробував найглибшу в Тюмені свердловину — 5780 метрів.

Чимало наших земляків є і в інших кутках Сибіру. Скажімо, в Кузбасі їх, за останніми підрахунками, понад 60 тисяч, в Іркутській області — понад 100 тисяч. Тут нині діє наш національний центр «Клекіт», який поставив за мету збереження рідної мови, традицій предків. Значно зросла кількість українців у Якутії, Красноярському краї, Томській області, на Алтай... Скрізь тут починають створюватися українські товариства, клуби, гуртки по вивченню рідної мови, історії. Але це дуже багато клопотів, ще багато труднощів у поверненні до материнського джерела в українців «Сибіру неісходимого». Чимало й прикрого.

Ось, скажімо, лист І. В. Дузкрятченко з Нерюнгрі (Якутія) до Оргкомітету І конгресу українців колишнього Союзу: «Разве виноват каждый из нас, северян, что по вине Украины 1 декабря развалился окончательно наш Союз. А мы хотели заработать высокую пенсию... Россия нас не выгонит, а все годы, проработанные на Украине и на Севере, учтет, на то она и Россия-матушка».

Це так думає про Україну одна з її дочок, котра хотіла заробити велику пенсію, для чого й покинула на певний час рідну землю. А за цей час Україна, виявляється, «розвалила Союз...»

На щастя, є й інші діти України. До таких можна віднести Івана Негенблю, авіатора з Якутська, тепер інваліда. «С того времени, как на Украине — моей любимой Родине — начались активные демократические преобразования, сопровождаемые ростом национального самосознания, меня не покидает мысль: чем же я могу из далека помочь моей Родине, сделать для нее полезное...»

Туркестан

Напередодні першої світової війни в Туркестанському краї (всі колишні середньоазіатські республіки за винятком території північного Казахстану) нараховувалося принаймні половина українців з усього тутушнього європейського населення. В Семиріченській області (південний схід сьогоднішнього Казахстану, навколо озера Балхаш) наших співвітчизників мешкало близько 300 тисяч. Двісті тисяч їх було розкидано по містах і селах інших регіонів Туркестану — від Каспію до гір Паміру. Як правило, це були переселенці з Харківської, Чернігівської, Полтавської, Херсонської губерній.

Ця значна частина української діаспори в Середній Азії була вже майже зросійщена, байдуже ставилася в основній масі до рідного слова, самотійної культури. Здавалося, тутешні українці вже сплять вічним сном. Але в 1911 році знайшлася купка українців, котрі, притулившись під захист російського просвіт-

ницького товариства імені Пушкіна, спробували заснувати український гурток. Тут, у туркменських степах, де перебував у засланні Великий Кобзар, де витав його дух і галанти, гучно й блискуче відсвяткували п'ятдесяти роковини його смерті. Цим національне життя українців на деякий час і обмежилося, але це був наріжний камінь у відродження тут рідного слова, рідних традицій, рідної віри.

Туркестанська Українська Громада в Ташкенті 14 травня 1917 року зверталася до Центральної Ради в Києві: «В днях великої розрухи, в тих щасливих днях, коли всі народи Росії почули себе вільними, рівноправними, почали просинатись і організовуватись, в тих днях у далекій чужій стороні, за тисячі верств від рідної України, серед сипучих пісків, під гарячим сонцем Туркестану, також піднявся і згуртувався наш український народ, закинутий сюди зрадливою долею.

З'єднавшись в одну цілість, український народ в Туркестанському краю зорганізував «Туркестанську Українську Громаду в Ташкенті, в котру ввійшло більше 250-ти членів і котра після тимчасової ради на загальному зібранні, подавши клич за федеративну республіку і найширшу автономію України, після гімну: «Ще не вмерла Україна», вибрала постійну Раду з 9-ти членів і контрольну комісію з 3-х членів.

Головою Громади одностайно обрано д-я Василя Григоровича Омельчука, товаришами його д-їв Андрія Долуда і Дмитра Помагайбі, секретарем Громади — Павла Любкина і членами Ради: д-ку Олену Петрів, д-їв Івана Щаповниченка, Мусія Лободу, Сергія Ванченка-Писанецького і Лаврентія Теслю. У контрольну комісію — д-їв Івана Опоківа, Константина Ванченка-Писанецького і Михайла Панченка.

Вся Рада збирається кожну середу і суботу і утворила з-поміж себе 5 відділів: 1) редакційно-виконавчий; 2) відділ книгозбірні; 3) відділ курсів української мови; 4) театральний; 5) відділ, що займатиметься придуком українців-галичан.

Широ бажаючи своїй милій Україні найшасливішої долі, бажаючи їй тої вільності і тих-ясних днів, які мала вона, коли була самостійною і шасливою багато літ тому назад, радіючи тепер з нею і дякуючи Богові, Рада Туркестанської Громади укупі з усіма членами запрягає працювати для своєї рідної неньки України, не покладаючи рук і всі, як один чоловік, запрягаємо домагатись найширшої автономії при федеративній республіці і твердо стояти на сторожі за її давно бажану вільність.

Збираючись під чужим, жарким небом на свої засідання, Рада щиро вітає своїх братів на Україні, радісно простягає братську руку дорогим українцям і дуже просить не забувати нас у сім далекому краю, між чужими людьми, а ми тут збираємо і єднаємо наших братів під одним кличем: «Хай живе свободна Україна!»

Окрім того, просимо Центральну Українську Раду прилучити нас до себе, а також подавати до нас звістки про нашу милу Україну.

Якщо потрібно буде внести який кошт, то ми вишлемо зараз же після вашої звістки, а тим часом шлемо Вам щире привітання з далекої сторони».

Треба зазначити, що в червні 1917 року на оборону Центральної Ради з Ташкента вируждали перший український батальйон на чолі з сотником Андрієм Долудом, котрий був обраний у Києві до Центральної Ради. Через деякий час другий батальйон під проводом сотника Івка організувався в Самарканді. Його також вируждали з освяченим духовенством прапором. Тоді, в червні—липні 1917 року, Євангелію читали українською мовою.

Десятого березня 1918 року в бригадній церкві другого Сибірського полку отцем Левицьким була вперше відправлена в Туркестані служба Божа українською мовою.

Одразу ж після Лютневої революції в Петрограді українськими патріотами 25 березня в Ташкенті було скликано перші українські збори, куди запросили й полонених галичан.

Останні були дуже зворушені цим, бо, як вони писали опісля, «вперше здибались ми на одним шляху, прямуючому до одної мети. Вперше почули ми те рідне та дороге українське слово. Вперше ми разом з вами відчули радість свободи поневоленого досі українського народу.

Ви пізнали в сірих австрійських шинелях своїх братів-українців закордонної Галичини. Ви вживали всіх заходів, щоб нам помогти, й помагали. Туркестанська Українська громада багатьох з нас бере на свою відповідальність, дає скільки лише може матеріальну поміч голодуючим бранцям галичанам в Золотій орді та інших таборах Туркестанського краю... Словом, Українська громада була тою живущою водою, котра підкрепляла нашу енергію, наші сили.

Живий, вогкий, весняний вітерець, що приніс Лютневу революцію в туркестанські піски, викликав, як писав Іван Опока-Опоков, свіжі, молоді, буйні паростки з матері-землі. Почалось загальне рушення і для українців. І тоді, 25 березня 1917 року, в Туркестані засіялося яре зерно українського національного відродження. Посіяне вчасно, воно дало багаті, буйні вруна.

За рік у Туркестані було організовано близько 40 українських громад. Діяли вони, крім Ташкента, в Андіжані, Намангані, Самарканді, Чарджоу, Ашхабаді, Скобелевому (Фергані), Кизил-Арваті, Казанджику, Перовському, Арісі, Чикменті, Ауліе-Аті, Пржевальському, Казалінському, Пішпеку, Мерві та інших містах. Поширилися українські громади і в Голодному Степу. Зокрема, діяли вони тут у селах Бесарабське, Спасівське, Крикоровське, Самарські хутори, Надєждинвошеїнівське, Кінногвардійське, Надєждинське, Нижчеволинське, Сир-Дар'я, Слав'янське, а також сільських населених пунктах за межами цього регіону: в Покровському-Ошського повіту, Миколаївському—Андіжанського, Георгіївському—Чимкентського, Олексіївському (біля Кушки) тощо.

Пізніше українські громади гуртуються в

Коканді, Ходженті, Новій Бухарі, Новоказалінську та інших містах і селах.

Протягом тільки року було відкрито українські школи в Ташкенті і Самарканді, поставлено питання про відкриття української кафедри при Ташкентському народному університеті, засновано рідною мовою газету «Туркестанська Рада», Всетуркместанське українське споживче товариство, українську церковну парафію.

Іван Опока-Опоков, від'їжджаючи на службу в Україну, брав на себе місію потурбуватися про відкриття п'яти консульств Української держави. Коли вона була задушена повною більшовизацією Російської імперії, то годі вже було сподіватися на розвій українського життя. Наших співвітчизників значно додалось в Туркестані в роки другої світової війни, котрі туди потрапили як біженці. Але ще й до цього в Середню Азію вербували українців на будови перших п'ятирічок. І тому кількість їх там постійно зростала. Наприклад, в Узбекистані, згідно з офіційним переписом, українців нараховувалося в 1926 році 25 800 осіб, у 1959 — 88 400, в 1970 — 111 700...Подібний процес відбувався і в сусідніх республіках. Наприклад, в Туркменістані в зазначені дати кількість українців становила відповідно: 6 781, 20 955 і 35 398 осіб.

Зростала українська діаспора і в Таджикистані та Киргизстані. В останньому вона чи не найбільша в Туркестанському краї — 119 тисяч. На жаль, тільки 34 тисячі з них вважають рідною мовою українську. Процес українізації тут був зупинений ще в 30-х роках постановою пленуму Киргизького обкому ВКП(б): він засуджував «спроби штучної українізації окремих районів Киргизії, що є на руку куркульським та петлюрівським елементам».

Сьогодні наші земляки в Туркестанському краї перебувають в скрутному становищі. Багато з них об'єднуються в спілки, що стають осередками національного відродження. Алє значна частина тамтешніх українців хотіла б повернутися на свою батьківщину.

Берестейщина

Ця земля пов'язана з українською державністю ще з X ст. І коли через деякий час на Берестя й червенські городи накиннули оком польські правителі, то це змусило київського князя Ярослава Мудрого організовувати походи за повернення до своєї держави землі, що й сталося 1031 року. Пізніше Берестейщина входила до української держави — Галицько-Волинського князівства, а потім тут хазяювали поляки, литовці, росіяни, німці. Однак місцеве населення залишалося вірним рідній мові і традиціям своїх предків, і на початку XX ст. воно було тут у переважній більшості українським. Тому умовами Берестейської угоди в 1918 році цей регіон, як і сусідні — Холмщина та Підляшся — передбачалося включити до складу Української держави.

До речі, слід наголосити, що з цим погоджувалася і Радянська Росія. Голова її делегації на переговорах з Україною про розмежування Християн Раковський 22 липня 1918 року повідомляв до Москви: «Української території вважає Холмщину, Брестській і Кобринській уезде Гродненской (губернії — В. С.), отошедшие кь Украине по Брест-Литовскому договору».

Не пред'являла претензії на Берестейщину тоді і Білоруська Рада, що оголосила себе виразником волі білоруського народу в створенні незалежної держави. Більше того, перебуваючи на початку жовтня 1918 року в Києві, білоруська делегація звернулася до гетьманського уряду з проханням взяти під свій захист перед вступом більшовиків населення хоча б тих повітів Могилівської та Мінської губерній, які залишають німецькі окупаційні війська, приєднавши ці території до України. Тому відродження українського життя на Берестейщині відбувалося дуже швидко. Місцеві власті підпорядковувалися безпосередньо Києву. В Бересті в 1918 році організовуються спеціальні курси для перепідготовки вчителів-українців. Цікавою з цього погляду є інформація в берестейській газеті «Рідне сло-

во» (7.01.1919 р.): «Чуть не на кожному кроці на стінах домів та парканів (не тільки на афішниках) бачиш оголошення на українській, єврейській та на російській мові, що закривають собою колишні німецькі. Рано о восьмій бачиш, як школярі йдуть поквално на науку до школи. Вже функціонує правильно українська державна вища початкова школа (прогімназія), функціонує й приватна єврейська прогімназія, а з 10 січня має розпочатись ще в одній приватній єврейській прогімназії. Ще в місті багато німецького війська, але вся влада місцева знаходиться в руках української адміністрації. Потроху починають іти в рух українські гривні...»

І за умови польського окупаційного режиму українське національне життя на Берестейщині продовжувало розвиватися. Але в 1939 році Сталін ухвалив волюнтаристське вольове рішення, за яким українська етнічна територія була приєднана до Білорусії. Місцевому корінному населенню було «добровільно» запропоновано називати себе білорусами. Хто з таким рішенням Радянської влади не погоджувався, той зазнавав репресій. Наприклад, директор Батчинської сільської школи Кобринського району Лука Волосюк в 1945 році був заарештований НКВС тільки за те, що вважав за необхідне ввести навчання українською мовою. З того часу українське життя на радянській частині Берестейщини фактично було згорнуто.

Сьогодні Берестейщина як район компактного проживання українців — це Малоритський, Берестейський (Брестський), Камінецький, Жабинківський, Кобринський, Березівський, Дорогочинський, Іванківський, Пинський і Столинський райони Брестської області повністю та Пружанський, Івацевичський, Ганцевичський, Ляховицький і Лунинецький райони частково. Мовою постійного спілкування корінного населення Берестейщини є берестейсько-пинський діалект української мови. В підтвердження цього члени правління Українського громадсько-культурного об'єднання Берестейської області заявляють: «Скажіть, хто в нас говорить: будзе хадзіць, буд-

зе рабіць: вядзеш, біці, вада, галава, мала-ко; йон, яна, яно? У нас говорять: буде ходити, буде робити, ходитиме, робитиме: ведеш, бити; вода, голова, молоко; він, вона, воно. А які в нас співають народні пісні, що передаються з покоління в покоління — українські. Так хто ж ми є? До якого народу належимо, якщо наша мова, походження (історія), культура українські? Відповідь на це питання може бути тільки одна — ми належимо до українського народу!»

Це визнавали й самі білоруси. Так, видатний білоруський критик, письменник та публіцист Сергій Полуян в 1909 році писав про підляських українців, «што яны сыны братняй нам Украйны».

Якби сьогодні передові діячі білоруської культури ставилися так до українців, як і в часи спільної недолі, то умови національного життя останніх у Білорусі, зокрема на Берестейщині, де їх проживає близько мільйона, були б набагато сприятливішими. Поки що ж українці Берестейщини не одержують визнання з боку державних властей Білорусі.

Молдова

Українці в Молдові є корінною нацією. Досить згадати, що Галицько-Волинська держава значний час обіймала і території нинішньої Молдови, тобто тієї території, що знаходиться між Прутом і Дністром, де мешкає понад 600 тисяч українців. Що ж стосується Лівобережжя Молдови, то воно ніколи не було етнічною молдавською землею. Молдавська автономія на лівому березі Дністра була створена вольовим рішенням сталінського режиму в 1924 році за рахунок українських земель нинішньої Вінницької та Одеської областей. До складу Молдавської автономії віднесено було Олексіївський, Ананьївський, Балтський, Бирзульський, Григоріопільський, Дубосарський, Кам'янський, Крутянський, Рибницький, Слободзейський, Тираспільський райони, на території яких молдован було лише третина — 172,514 осіб. Основну масу населення тут становили українці — 271,562 (49,69 процента). В столиці цієї Молдавської

автономії — Балті — проживало лише 13 молдаван.

У 1940 році після приєднання Бессарабії до СРСР і утворення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки з столицею в Кишиневі не всі позичені в Україні землі було їй повернуто — 3800 квадратних кілометрів залишилось МРСР, де мешкало тоді 71 тисяча українців.

Уряд Молдови до останнього часу робив дуже мало для задоволення духовних потреб українського населення, особливо в межиріччі Прута і Дністра. Там насаджується повальна румунізація, в тому числі православної релігії українців.

На землях Придністров'я українців, позакривавши їхні школи, вважають російськомовним населенням, дітей в українських селах вчили в російських школах. Лише недавно тут відкрита українська школа в Рибниці. Віднедавна в Придністров'ї почала виходити й українська газета «Гомін», що водночас виконує не тільки функції інформатора, а й букваря для наймолодших громадян, оскільки немає підручників, як і художньої літератури та преси рідною мовою.

Українці Молдови хочуть мати рівні права з усіма націями цієї країни, а також живий зв'язок з своєю матір'ю-Україною.

Стародубщина

Завжди входила до Чернігівщини. Після створення козацької держави тут діє Стародубський полк. Як свідчить «Генеральная переписная табель малороссийских и слободских полков» 1742 року, в Стародубському козацькому полку «великороссийских чинов и всякого званія людей» нараховувалося 212 осіб, а малоросійського — 20480, у тому числі: отаманів і рядових козаків — 13025.

Ці дані красномовно свідчать на користь того, що Стародубщина завжди етнічно горнула до України.

Ось як змінювався національний склад Стародубщини пізніше залежно від умов перепису:

Усього населення	Українців		Білорусів		Росіян	
	за націонал.	за рідною мовою	за націонал.	за рідною мовою	за націонал.	за рідною мовою
Весь регіон						
1859	401.271	268.290	—	—	—	—
1897	635.313	778	—	149.033	—	445.474
1926	879.034	123.940	14.784	—	719.354	—
1. Стародубський повіт						
1859	86.766	84.773	—	—	—	—
1897	144.833	262	—	—	—	134.572
" округ						
1926	183.270	57.726	1.233	—	119.125	—
2. Мглинський повіт						
1859	90.478	86.406	—	—	—	—
1897	139.343	135	—	19.739	—	108.981
Почепський округ						
1926	218803	25.514	1.264	—	186.503	—
3. Новозибківський повіт						
1859	113.637	76.137	—	—	—	—
1897	164.840	138	—	—	—	155.532
" округ						
1926	178.136	24.863	5.608	—	139.737	—
4. Суразький повіт						
1859	110.390	20.974	—	—	—	—
1897	186.279	243	—	129.294	—	46.389
Клинівський округ						
1926	298.825	15.837	6.679	—	263.899	—

Наводячи цю таблицю у журналі «Табора» (1930, число 14), Т. Олексіук зазначає: «штучність клина й тут, на Чернігівщині, так же легко встановити через крайню розходженія даних обох переписів — 1897 та 1926 рр.» Справді, якщо українців з 778 осіб, яких тут нараховували в 1897 році, в 1926 році стало вже 123.940, то це ще ж не досягло рівня 1859 року — 268.290, на що вказує «Список населенных мест Черниговской губернии по данному 1859 г.». А як розуміти зменшення кількості білорусів з 149.033 в 1897 до 14.784 осіб у 1926 році? На думку названого автора, «всі ці цілком неймовірні цифрово-статистичні хитання виразно стверджують нову політичну московську тенденцію, територіального відособлення українців від білорусів та вказують

знову ж таки на перехідний мішаний характер території».

Яка ж об'єктивна картина з українською людністю складалася, скажімо, в 1917—1918 роках на Стародубщині, свідчить велика кількість звернень з цього регіону до Києва з проханням приєднати його до Української держави. І як зреагували на це спадкоємці Російської імперії — більшовицькі Ради? Про це довідуємося з листа голови Української делегації на переговорах з Росією в 1918 році С. Шелухина: «В Мглині посадили в тюрму 150 українців за те, що вони заявили про своє бажання бути при Україні». Тому, звичайно, не бажаючи розмежуватися за етнічною ознакою, московська делегація і слухати не хотіла про кордон, запропонований українською: від Святського адміністративною межею Чернігівської губернії на північний схід до Красного Рогу, а далі на Семець аж до Трубчевська, потім річкою Нерусою через Буду-Погош до Старої Чути і далі до межі з Курською губернією біля Амона.

Зрештою, добившись зірвання переговорів з Україною, Радянська Росія силою зброї відторгла собі Стародубщину. Там все зроблено для того, аби щось не нагадувало спільну долю з Україною.

* * *

...Наприкінці минулого року кореспондент «Российской газеты» Сергій Скороходов, побувавши в селі Андріївці Талди-Курганської області Казахстану, зазначив: «Украинский говорок и по сей день крепко чувствуется на здешних подворьях».

Отже, не вмирає Україна. І не вмере!

Відповідальний за випуск
Микола Ляшенко

ISBN 5—7707—2585—0

© Видавець
МП «Фотовідеосервіс»,
1992

аж

СЕРГІЙЧУК Володимир Іванович

УКРАЇНЦІ В ІМПЕРІЇ

**Київ, видавець мале підприємство
"Фотовідеосервіс"**

Редактор *Олександр Пономарів*
Любов Ушакова

Коректор *Тетяна Кривенко*
Віра Берковець

Художнє оформлення *Валентини Ляшенко*

МП «Фотовідеосервіс»
Підписано до друку 12.08.92 р. Формат 84×108¹/₃₂. Тираж
10 тис. Зам. 2281. Ціна вільна.
Друкарня видавництва «Київська правда».